

تدوین اصول و مبانی اسلامی برنامه ریزی شهری و منطقه ای بر اساس مبانی مکتب فلسفی اصفهان با رویکرد پیشرفت و کاربردگرایی با توجه به شرایط موجود کشور

مهدی جمالی نژاد^۱
سیدمحمد رضا طلاکش^۲

چکیده

امروزه در جهان اسلام، شهرها بیشتر مسلمان نشین هستند و کمتر شهر اسلامی از لحاظ مفهوم واقعی مشاهده می شود. اختلاف طبقاتی شدید، آسیب های اجتماعی، آشفتگی جوامع و مواردی از این قبیل حاکی از این موضوع است. این موضوع به خاطر کم رنگ شدن فلسفه اسلامی و همچنین احاطه فرهنگ غرب بر زندگی مسلمانان می باشد. یکی از مهمترین فلسفه های اسلامی، مکتب فلسفه اصفهان است. یکی از شاخصه های مکتب فلسفی اصفهان به طور عام که آن را ممتاز می گرداند، تلاش حکمای این مدرسه فلسفی در اثبات هماوایی آموزه های شیعی و اندیشه ها و رهیافتهای جهان شمول فلسفی است بطوری که فلسفه و شریعت در این مکتب با هم ترکیب می شوند. از این رو در جای جای آثار برجای مانده از ایشان، تمسک و استشهادهای مکرر به مبانی اسلام ناب، آیات و روایات مروی از ائمه معصوم (ع) موج می زند. در این مقاله هدف بر این است که با تکیه بر آموزه های قرآنی و روایی اسلام و با الهام از مکتب فلسفه اصفهان، اصول و فروع اسلامی در برنامه ریزی شهری و منطقه ای شهرهای اسلامی تعریف گردد و در نهایت مبانی نظری مربوطه در قالب کاربردی و اجرایی نمود پیدا کند. این اصول عبارتند از نبوت، امامت، عدل، توحید، معاد و فروع، شامل موارد زیر می شود: رفاه و کرامت انسانی، اندیشه محوری، وحدت و رأفت، توسعه اقتصادی، احترام به حقوق شهروندی، امنیت و ایمنی، تعاون و همیاری، حفظ محیط زیست و توسعه پایدار. در ادامه پس از تعریف یک چارچوب برنامه ریزی شهری و منطقه ای شهرهای اسلامی (اصول و فروع صدر اشاره) بر اساس مبانی مکتب فلسفی اصفهان و در راستای تحقق کاربردگرایی مبانی نظری، شرایط فعلی جامعه شهری مورد تحلیل قرار گرفته است و در نهایت جهت برون رفت از بحران های موجود، راهکارهای مورد نیاز با بهره گیری از دانش روز برنامه ریزی شهری و منطقه ای پیشنهاد گردیده است.

کلیدواژه: مکتب فلسفی اصفهان، برنامه ریزی شهری و منطقه ای، اصول و فروع اسلامی، کاربردگرایی

۱- مقدمه

امروزه در جهان اسلام، بیشتر شهرها مسلمان نشین هستند و کمتر شهر اسلامی از لحاظ مفهوم واقعی مشاهده می شود. اختلاف طبقاتی شدید، آسیب های اجتماعی، آشفتگی جامعه و غیره حاکی از این موضوع است. این موضوع به خاطر فراموشی مکاتب فلسفه اسلامی و عدم بکارگیری مبانی ناب اسلامی و همچنین احاطه فرهنگ غرب بر زندگی مسلمانان است. در این تحقیق سعی شده است به مکتب فلسفی اصفهان به

^۱ معاونت فنی استانداری اصفهان و پژوهشگر برنامه ریزی شهری دانشگاه اصفهان

s.mohammad_talakesh@yahoo.com

^۲ دانشجوی دکتری برنامه ریزی شهری دانشگاه اصفهان (مسئول مکاتبات)

عنوان یکی از مهمترین مکاتب اسلامی پرداخته شود و با الهام از این مکتب، یک چارچوب جهت برنامه ریزی شهری تعریف گردد. در ابتدا، جهت آشنایی بیشتر با معرفی مختصر این مکتب مهم می پردازیم.

الف - مکتب فلسفی اصفهان

در عهد صفویه به تعبیر هانری کوربن اصفهان به ام‌القرای هنرها و علوم اسلامی و کانون فرهنگ معنوی در ایران تبدیل می‌شود (کوربن، ۱۳۷۳، ۴۷۶) و در همین دوره است که مکتب کلامی - فلسفی اصفهان به منصف ظهور و بروز می‌رسد و بسیاری از علماء و اندیشمندان، چه در حوزه معقول و چه در حوزه منقول، به نشر آثار خود می‌پردازند. حوزه فلسفی اصفهان، در عصر صفوی، بسیاری از اندیشمندان را در دامن خود پرورش داد که اغلب آنان جامعیت داشته و در علوم و فنون مختلف تبحر داشتند. این حوزه از جهت عده و کثرت اندیشمندانی که در آن پرورش یافتند، بر سایر حوزه‌ها برتری دارد (ابراهیمی دینانی، ۱۳۷۹، ۳۲۵). دانشمندان ایرانی بسیاری در این حوزه شروع به فعالیت کردند بطوریکه ابن خلدون توجه فراوان ایرانیان را به علوم عقلی، در مقدمه تاریخ خود تصریح کرده و گفته است که حاملان علم در اسلام، بیشترشان ایرانیان بوده اند و در ادامه به حدیث مشهور پیامبر " اگر علم در پیرامون آسمان می بود مردمی از سرزمین پارس به آن دست می یافتند" اشاره می کند (ابن خلدون، ۱۹۳۰: ۴۸۰). عهد صفویه نه تنها شاهد احیای علوم دینی شیعه و صنایع گوناگون و قدرت سیاسی و اقتصادی ایران بوده، بلکه به سر حد کمال دوره ارتقای علوم عقلی و بخصوص حکمت نیز بشمار می رفت. مذهب تشیع که برای همیشه از خفا خارج شده بود، مکتب فلسفی - الهی بزرگی را در درون خود پدید آورد که در آن تأملات فلسفی از ثمره آیات قرآن و روایات معصومین (ع) سود می جست. این دیدگاه فکری که امروزه دارای شهرت جهانی است و محل بحث و گفتگوی میان اندیشمندان ایرانی و غیر ایرانی می باشد، مکتب فلسفی اصفهان نامیده می شود. این مکتب، نگرشی نو در فلسفه اسلامی و ایرانی و در واقع نوعی تجدید حیات در علوم عقلی پدید آورد که در لسان بزرگان به آن "حکمت معنوی تشیع" که نشئت گرفته از "حکمت نبوی" است، می گویند (کرباسی زاده اصفهانی، ۱۳۸۹: ۲۵). اگرچه تجلیلگاه این مکتب فلسفی در اصفهان بوده است ولی شعاع آن از طریق انتشار افکار دانشمندان آن همچون ملاصدرا، میرداماد، شیخ بهایی و غیره به دیگر نقاط پرتو افکند (دهباشی، ۱۳۷۴: ۱۸). حوزه فلسفی اصفهان نمایشگر نوعی از اندیشه است که با مبانی ناب اسلامی، روایات و احادیث اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام بسیار نزدیک و هماهنگ است. اندیشمندان بزرگی که در این حوزه فکری پرورش یافته‌اند علاوه بر اینکه با قرآن کریم و تفاسیر آن انس و الفت بسیار دارند، با مبانی ناب اسلامی و روایات ائمه‌ی معصومین علیهم‌السلام نیز از آشنایی کامل برخوردارند (کانون ایرانی پژوهشگران فلسفه و حکمت، ۱۳۹۱).

از اصول مکتب فلسفی اصفهان می توان به موارد زیر اشاره کرد.

الف - اعتقاد به جایگاه رفیع حکمت و فلسفه در رستگاری انسان:

ب - توجه و رجوع به متون دینی اعم از قرآن و حدیث

ج - اعتقاد به جمع حکمت « فلسفه » با شریعت « دین ». (اکبری و همکاران، ۱۳۹۱)

در حقیقت دیدگاه فلسفه اصفهان، متون دینی را اعم از قرآن و سنت نبوی و علوی، مبدع یک جهان بینی و انسان شناسی نظام مند و عقلانی می داند. در آثار این مکتب فلسفی، ما شاهد یک سیستم و نظام

عقلانی مستخرج از متون شیعی هستیم که بر اساس آن توحید، معاد، عدل، نبوت، امامت و کلیه مباحث و مسائل مربوط به آن‌ها تبیین عقلانی و فلسفی شده است (امامی جمعه، ۱۳۸۳: ۴۸). یکی از شاخصه‌های مکتب فلسفی اصفهان به طور عام که آن را ممتاز می‌گرداند، تلاش حکمای این مدرسه فلسفی در اثبات هماوایی آموزه‌های شیعی و اندیشه‌های و رهیافت‌های جهانشمول فلسفی است. از این رو در جایجای آثار بر جای مانده از ایشان، تمسک و استشهاد‌های مکرر به آیات و روایات مروی از ائمه معصوم (ع) موج می‌زند. (اوجبی، ۱۳۸۴: ۱۰۶)

۲- طرح مسئله

دین اسلام دارای اصولی است که مبنای هر حرکتی در جهان اسلام است. این اصول عبارتند از نبوت، امامت، عدل، توحید، معاد. همچنین از مبانی قرآنی و آموزه‌های ناب روایی اسلام می‌توان فروعی استخراج نمود که نقش مهمی در هدایت جوامع انسانی دارد. این فروع عبارتند از: توسعه اقتصادی، رفاه و کرامت انسانی، اندیشه محوری، احترام به حقوق شهروندی، امنیت و ایمنی، حفظ محیط زیست و توسعه پایدار، تعاون و همیاری. برنامه ریزی شهری یکی از علوم است که نقش مهمی در هدایت جوامع انسانی به سمت سعادت بشری دارد و این برنامه ریزی جهت دستیابی به چهار چوبی مطمئن، نیاز به اصول خاص خود دارد. در شهرهای جهان اسلام امروزی، این اصول بیشتر از فرهنگ غربی مشتق می‌شود.

۳- مبانی پژوهش

در این مقاله سعی شده است که از اصول و فروع اسلامی در برنامه ریزی شهرهای اسلامی به عنوان یک چارچوب استفاده شود. در ادامه ابتدا به اصول اسلامی و سپس به فروع اسلامی می‌پردازیم.

۳-۱- اصول اسلامی

۳-۱-۱- اصول نبوت و امامت

با توجه به نزدیکی مفاهیم نبوت و امامت در اینجا سعی شده است این دو مقوله بصورت قیاسی مورد بررسی قرار گیرد.

۳-۱-۱-۱- نبوت شهری

سعادت بشر بستگی دارد به اجرای دستورهایی که پیامبران از جانب خدا برای بشر آورده اند (مطهری: ۱۴). بنابراین پیامبران به نگارش قوانین الهی می‌پردازند که زمینه رشد و تعالی بشر را فراهم می‌سازد. مقوله نبوت را می‌توان در دو زمینه رسول ظاهری و رسول باطنی مورد بررسی قرار داد. رسول ظاهری همان دین اسلام است که بر مبنای دستورات قرآن و سیره نبوی حرکت می‌کند و رسول باطنی مقوله عقل بشری است که اصل نبوت با بهره‌گیری از این دو مقوله به تدوین قوانین و احکام بنیادی می‌پردازد. به عبارتی اصل نبوت به کنترل اجتماعی جامعه اسلامی می‌پردازد. اصل نبوت شهری با الگوگیری از وظایف رسول ظاهری و با محوریت رسول باطنی (عقلانیت) به تدوین قوانین شهری می‌پردازد. این قوانین باید بدون نقص و تا حد امکان منعطف باشد. به عنوان مثال در برنامه ریزی شهری صرفه جویی یک قانون است که بر طبق آیات و احادیث تأکید بسیاری بر آن شده است و می‌توان آن را جزء اصل نبوت در برنامه

ریزی شهر قرار داد ولی راهکارهای رسیدن به آن با توجه به شرایط زمانی و مکانی جزء مقوله امامت میشود. به عنوان مثال ، اصل صرفه جویی یک قانون شهری است که در زمره نبوت شهری قرار می گیرد و راهکارهای رسیدن به قانون صرفه جویی با توجه به شرایط زمانی و مکانی ؛ توسعه شهر الکترونیک ، توسعه حمل و نقل عمومی و استراتژیهای توسعه پایدار است که قسمت دوم در زمره کار امامت شهری قرار می گیرد. بطور خلاصه می توان اینگونه بیان کرد که اصل نبوت شهری به تدوین قوانین اصلی (کلی) می پردازد ولی اصل امامت شهری به تدوین قوانین فرعی با توجه به شرایط و استعداد زمانی- مکانی می پردازد . در نبوت شهری ، مقوله مهندسی اجتماعی بسیار حائز اهمیت است و تدوین قوانین باید بصورتی باشد که همه افراد جامعه (معلولان ، سالمندان ، کودکان ، بانوان ،) بتوانند به نحو احسن از آن استفاده کنند ، همانطور که شریعت اسلام و قوانین آن برای استفاده همه افراد یک جامعه اسلامی تعریف شده است.

همچنین جامعیت قوانین شهری از دیگر شروط این اصل است. نبوت شهری باید در تدوین قوانین شهری به گونه ای عمل کند که تمام طبقات ، اقشار و لایه های جامعه در حوزه های اقتصادی و اجتماعی بتوانند از مزایای آن قوانین بهره ببرند. قوانین باید به طوری تدوین شود که برای فقیر و غنی کارایی داشته باشد. بتوانند از آن بهره ببرند. به عنوان مثال بسیاری از قوانین در حوزه مسکن برای طبقه کم در آمد و حتی متوسط کارایی ندارد. نظر به مطالب صدر اشاره ، بسیاری از قوانین شهری ما متأثر از قوانین کشور های غربی است که با فرهنگ اسلامی ما همخوانی ندارد. جهت رفع این معضل می بایست ارتباط عمیقی میان حوزه و متخصصان مدیریت شهری برقرار گردد و این امر می تواند با وحدت حوزه و دانشگاه و برگزاری جلسات مشترک میان متخصصان شهری و حوزوی نمود پیدا کند. در باب موضوع مهندسی اجتماعی ، می توان به این نکته اشاره کرد که هنوز این مهم در بسیاری از شهر های ما و حتی کلانشهر های ما رعایت نشده است. به عنوان مثال در تهران که حمل و نقل عمومی یک ضرورت است و با قوانینی مثل طرح ترافیک ، شهروندان را ملزم به استفاده از آن کرده است ولی در بسیاری از ایستگاه های آن معلولان و حتی کهنسالان نمی توانند از مترو استفاده کنند (به خاطر پله های طولانی بدون در نظر گرفتن پله برقی و آسانسور). جهت خلاصه سازی و تفهیم بهتر در آخر هر بخش به جدول پیشنهادات با توجه به شرایط شهر های کشور و کاستی های موجود پرداخته می شود.

ردیف	خلاصه پیشنهادات در باب موضوع نبوت شهری با توجه به شرایط شهر های کشور
۱	ایجاد ارتباط عمیق میان متخصصان حوزوی و متخصصان مدیریت شهری جهت بازنگری در قوانین موجود شهری و تدوین قوانین جدید مطابق با شهر
۲	قوانین شهری می بایست برای همه افراد جامعه کارایی داشته باشد.
۳	قوانین شهری می بایست برای تمام طبقات ، اقشار و لایه های جامعه در حوزه های اجتماعی و اقتصادی کارایی داشته باشد.

۳-۱-۱-۲- امامت شهری

امامت در تفکر اسلامی و در میان متفکران و علمای اسلامی مسئله اساسی و از دغدغه های مشترک آنها بوده است. فلاسفه و متکلمین در مبانی خود، دستیابی به کمالات بالقوه انسان را مبتنی بر وجود یک نظم دنیوی همراه امامت و سیاست الهی می دانند (یوسفی راد، ۱۳۸۹: ۵۸).

در تعبیر و تعیین جایگاه فلسفی، امام به تعیین جهت و هدف گذاری جامعه برآمده و حرکت عمومی جامعه را در مسیر و جهت عمومی قرار داده و خود راهبری آن را بر عهده دارد و به آنچه نظام فضیلت ها می طلبد، بر می آید. او بدین منظور ، به تقدیر و تعیین جایگاه ها و ارزش ها و معین کردن افراد در شأن و جایگاه شایسته خود و تعیین قوانین و مقررات نظام آمد عادلانه بر می آید. آنچه در رویکرد فلسفی، امامت را با نبوت

جدا می کند، آن است که امام «سان» و «آوردنده شریعت» نیست، بلکه بر طبق شریعتی عمل می کند که قوانین جامعه براساس آن شریعت تنظیم و مدون شده است. در این صورت در رویکرد فلسفی، نبی قوانین ثابتی را در شریعت خود وضع می کند و آنها از طریق وحی الهی دریافت می کند، اما امام فراتر از قوانین ثابت و با توجه به شرایط زمانی و مکانی به صدور احکامی برمی آید، که فقط هدایت و راهبری جامعه آنها را اقتضا داشته است (یوسفی راد، ۱۳۸۹، ۶۱). خواجه نصیرالدین طوسی به ملاحظه لوازمات ذاتی و عقلی یک جامعه سیاسی، به ویژه در بررسی قانون، میان نبی و امام تمایز قائل می شود. وی قانون را برای جامعه سیاسی، ضروری و واجب عقلی می داند به همین دلیل، کارکرد اولی و اساسی نبوت را قانون گذاری و او را به عنوان «سان» و واضع قانون می داند. چنین قانونی تا مادامی که این جامعه تغییر نکند ثابت است و نبی، آنها را برای تنظیم زندگی مردم از طریق وحی دریافت می کند. «وکان هذا لانسان هوالذی یوحی الیه... فیکون... بما یقیض منه الی قوته المتخیله بنیاً منذراً» (فارابی، ۱۹۹۱: ۱۲۵).

اما وی در کنار قانون براساس دستگاه فلسفی خود، تعیین هدف و غایت را نیز برای جامعه قائل است که جامعه به فردی نیاز دارد که در رأس آن قرار گیرد که هادی جامعه، به سوی هدف و غایت معین شده باشد و تا دستیابی به جامعه مطلوب و استقرار و ثبات فضیلت ها آن را رهبری کند. چنین جامعه ای جهت تعیین سیاست های مطابق با هدف جامعه و جهت تأسیس نهادهای مورد نیاز و تعیین معیارهای متناسب، نیاز دارد که پیوسته احکامی را وضع کند یا تغییر دهد و یا احکامی را از اعتبار ساقط کند.

امام مقتضی است به ایجاد نظم و امنیت و رفع ظلم بر آید و مردم تکالیف عبادی و سیاسی- اجتماعی خود را به خوبی انجام دهند. متکلمان به این نوع دغدغه (دغدغه انجام تکالیف) توجه اساسی و ویژه ای دارند. شیخ مفید در تعریفی که از امام ارائه داده، نشان می دهد که امام جای انبیاء را در اعتبار و اجرای احکام خداوند و تأدیب خلاف کاران دارد (مفید: ۷۴).

چنانچه خواجه طوسی سیاست امام را ترغیب عموم مردم در حفظ مصالح خود، نظیر تکالیف و خیرات و بازداشتن مردم از خلاف مصالح دینی و دنیوی آنها می داند. «ریاسه عامه دینی مشتمله علی ترغیب عموم الناس فی حفظ مصالحهم الدینیه والدنیویه و زجرهم عما یضدهم بحسبها» (حلی: ۷۷).

در رویکرد فلسفی، دغدغه اساسی امام سعادت افراد جامعه است و ولی آن را از طریق اعمال سیاست فاصله و بسته سازی های مناسب فراهم می سازد (طوسی، ۱۳۶۹: ۲۸۵).

بنابراین، شناخت آنچه سعادت آور است، اما علم و معرفت به آن در قلم و درک عقل بشری نیست را خداوند از طریق پیامبر بر انسان عطی می فرماید: «و انزل الله علیک الكتاب والحکم و علمک ما لم تکن تعلم» (نساء/ ۱۱۳). خداوند به وسیله پیامبر، آنچه انسان از درک مصالح و مفاسد خود عاجز است را ابلاغ می کند (حمصی رازی، ۱۴۱۲ ق: ۳۷۳ و ۳۷۴). اما آنچه می تواند جامعه را «یصال الی المطلوب» کند، امام است. امام در جامعه، هادی و رساننده به کمال است و هرآنچه رساننده کمال باشد، به حکم عقل وجودش واجب و ضروری است. پس وجود امام جهت هدایت جامعه در نیل به مطلوب و نیل به کمالات ضروری است. البته می توان حکم عقل به ضرورت امامت و امام را از منظر «انسان کامل» و نقش او در سلوک الی الحق را هم بررسی کرد؛ آنگونه که صدرالمآلهین تحلیل کرده و گوید:

ان عماره العالم الارض و وجود افراد الانسان و سائر الحيوانات و غيرها من الكائنات انما يكون بوجود العالم الرباني (صدرالدين شيرازي، ۱۴۱۱: ۲۹۶-۲۹۹). شهيد استاد مرتضى مطهري نيز اين منظر را مورد تأكيد قرار داده است (مطهري: ۸۴۸).

از نظر شيعه مسئله ولايت و امامت از سه جنبه مطرح مي شود.

الف) جنبه سياسي که شامل هدايت سياسي و اجتماعي مسلمين مي شود.

ب) جنبه تداوم که بعد از پيغمبر به چه کساني بايد رجوع کرد و چگونه رحمت امام بر سر جهانيان تا قيامت ساپه افکند.

ج) جنبه شرايط زماني و مکاني که شيعه معتقد است که در هر زمان یک انسان که نفوذ عيني دارد،

دارای نوعی تسلط تکوينی بر جهان و انسان است (مطهري: ۵۸).

نبوت و امامت می تواند بصورت توأم در یک جایگاه به کار گرفته شود مثل حضرت ابراهيم (علامه

مجلسی: ۱۴۲) و حضرت محمد (مطهري: ۵۱). از طرفی پیامبر گرامی و عترت او (امامان) همان حقيقت قرآن

اند و اهل بيت ایشان کساني هستند که علم ملکوتی جميع کتب آسمانی را دارا هستند و در عالم خلقت فقط

این خاندان هستند که خداوند آن ها را تکوینا طيب و طاهر آفریده و آيه تطهير را درباره آنان نازل کرده و

چنين فرموده است: «انما یردید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البيت و يطهرکم تطهیرا» (احزاب/ ۳۳).

خداوند چنين اراده کرده است که رجس و آلايش را از شما خاندان نبوت بزدايد و شمارا از هر عیب پاک

و منزه گرداند. (انما) حرف انحصار است و (یرید الله) اشاره به اراده تکوينی خداوند دارد و در صورتی که اراده،

تشريعی باشد انحصار به خاندان پیامبر نمی شود، بلکه همه مردم را در بر می گیرد. (ممتحن، ۱۳۸۹: ۱۵۷).

۳-۱-۱-۲-۱- وجوه اشتراك در هدف و نقش و کارکرد امام و کاربرد آن در برنامه ریزی شهری

الف- قاعده هدايت گری در جامعه با توجه به اهداف تعيين شده

ب- قاعده قوانين و احکام با توجه به شرايط مکاني، زماني

ج- قاعده تداوم

د- قاعده کمال از لحاظ علم، تقوی

و- برقرارکننده نظم، امنيت و عدالت

ی- قاعده عصمت و دوری از خطا و اشتباه

در ادامه به تفکیک به توضیح این قواعد می پردازیم.

الف- قاعده هدايت گری جامعه با توجه به اهداف از پیش تعيين شده

یکی از قواعد اصل امامت، اصل هدايت گری جامعه با توجه به اهداف تعيين شده است. در برنامه ریزی

شهری این امر بصورت تدوين استراتژی های کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت صورت می پذیرد و این

استراتژی ها در قالب تعريف چشم انداز های توسعه برای هر منطقه و یا شهر کارایی دارد. با توجه به این امر،

هر برنامه و طرحی در شهر باید با اهداف از پیش تعيين شده طراحی شود و سپس طبق مسیر طراحی شده

پروسه به جلو هدايت شود. در برنامه ریزی شهری هدايت گری طرحها و زمانبندی آنها بسیار مهم است.

یکی دیگر از کاربرد های هدايت گری، مدیریت عملکرد رفتاری شهروندان استفاده می شود. به نوعی که

قوانين فرعی بصورتی تدوين شود که بصورت خود به خود، شهروندان با تمایل درجهت رعایت قوانين سوق

داده شوند. به عنوان مثال با توسعه حمل و نقل عمومی مطلوب می توان حمل و نقل خصوصی را کاهش داد و بدنبال آن ، هم به صرفه اقتصادی قابل توجهی رسید و هم جرائم و آثار سوء رانندگی را کاهش داد و یا می توان با فرهنگ سازی رسانه ای ، وجدان عمومی را جهت ارتقاء ظرفیت مسئولیت های اجتماعی بیدار کرد.

ب- قاعده اصلاح قوانین و احکام با توجه به شرایط مکانی و زمانی

یکی از خواص اصل امامت در اسلام تطبیق اصول و سنن ناب اسلامی با شرایط محیطی و زمانی است . اصل امامت شهری نیز باید دارای انعطاف پذیری بسیار بالایی باشد و با توجه به شرایط زمانی و مکانی خاص قابل اصلاح باشد و به همگنی با آن شرایط برسد.

امامت شهری باید با شناخت استعداد ها ، شرایط اجتماعی - اقتصادی ، منابع محیطی و انسانی و جغرافیای شهر و منطقه به تدوین قوانین فرعی پردازد و به اجرای آن پردازد به شرطی که قوانین اصلی (نبوت شهری) خدشه دار نشود.

این قاعده ازدو دیدگاه کلان و خرد قابل بررسی است.

در دیدگاه کلان می توان به شناخت استعداد های شهری و منطقه ای پرداخت به عنوان مثال یک شهر استعداد معدنی - صنعتی دارد مثل کرمان و یک شهر استعداد گردشگری دارد مثل شهر های شمالی ، اصفهان و یک شهر قابلیت کشاورزی دارد مثل خیلی از شهر های ایران. برخی شهرها حتی چندین استعداد دارند مثل جزایر و بنادر جنوب که قابلیت های گردشگری ، تجارت داخلی و بین المللی ، صنعت شیلات ، صنعت نفت را در کنار هم دارا می باشند . وظیفه امامت شهری این است که این استعداد ها را شناسایی کند و همانطور که قبلاً اشاره شد سند چشم انداز توسعه تعریف نماید و با برنامه ریزی استراتژیک دقیق و منطبق با شرایط محیطی به رشد و شکوفایی شهر و منطقه کمک نماید. همچنین دیدگاه کلان این قاعده به تفاوت ماهیت برنامه ریزی شهرها در مقایسه با یکدیگر می پردازد. به عنوان مثال توسعه حمل و نقل عمومی در تهران با توجه به تمرکز امری اجتناب ناپذیر است و لی در بندر عباس با توجه به شرایط آب و هوایی بویژه در فصول گرم ، حمل و نقل عمومی مانند تهران با استقبال روبرو نمی شود و حمل و نقل خصوصی مطلوب تر است. ، ولی شرایط اقتصادی مانند قیمت و سهمیه بنزین در تهران و بندر عباس یکسان است. در دیدگاه خرد این قاعده می توان به طرح ها و قوانین شهری اشاره کرد. بسیاری از طرح های طولانی مدت شهری با شرایط خاص ، حوادث غیر مترقبه و تغییرات حین اجرا مواجه می شوند و در اینجا باید قوانین قابل اصلاح باشد، تا بدین وسیله کارایی طرح به حداکثر برسد. به عنوان مثال در کاربری اراضی شهری ، کاربری ها نباید قفل شوند بلکه باید قابلیت شناوری داشته باشند و با توجه به تغییرات و نیاز های شهری قابل اصلاح باشد.

ج- قاعده تداوم

یکی از مهمترین خواص امامت در اسلام، تداوم آن است و ثبات نظام هستی بر اساس وجود امام است، همانگونه که ما از وجود امام زمان(عج) همانند یک خورشید پشت ابر بهره می بریم. قاعده تداوم در دو مبحث در نظام شهری مطرح می شود.

الف) ثبات مدیریت شهری: عدم ثبات مدیریت و تعویض های نابهنگام مدیریت، زیان های بسیار سنگین به نظام شهری وارد می کند. به عبارتی برای یک مدیر شهری هزینه و زمان صرف می شود تا مسیر را بشناسد، ولی به خاطر یک سری مسائل سیاسی وغیره ، نابهنگام تعویض میشود و این هزینه و زمان تلف می

گردد. مدیران باید صلاحیت عمومی، تجربه و تخصص مربوطه را دارا باشند تا دچار ناهنجاری های سیاسی نگردند.

ب) تضمین پیوستگی طرح های شهری با تدوین سند چشم انداز توسعه: تدوین سند چشم انداز توسعه باعث می گردد که به دور از آفت تغییرات مدیریتی، پیوستگی در طرح های شهری رعایت شود و با تغییرات ناخواسته، شهر از مسیر توسعه خارج نگردد. پیوستگی و تداوم یک طرح نیازمند استراتژی هایی از پیش تعیین بوده و عدم پیوستگی طرحها، خسارات جبران ناپذیری به پیکره نظام شهری وارد می کند.

د- قاعده کمال از لحاظ علم و تقوی

برای رعایت این اصل در امامت شهری، قوانین باید با توجه به علم روز تدوین شود. راهکارهای اجرایی با علوم و تکنولوژی دنیا همخوانی داشته باشد. بعنوان مثال دنیای امروز، دنیای فناوری اطلاعات و تکنولوژی است، در قوانین باید این امر در نظر گرفته شود و شهرهای الکترونیک توسعه یابد و بدین وسیله هم در زمان، هم در انرژی و هم در هزینه ها صرفه جویی گردد و محیط زیست نیز تخریب نمی شود. در برنامه ریزی شهری برای رسیدن به مقوله تقوی، مطالعات مبانی اسلامی و آموزه های روایی از اهمیت والایی برخوردار است. قوانین فرعی و راهکارهای اجرائی باید با مبانی اسلامی و آموزه های روایی مطابقت داشته باشد.

و- قاعده برقراری نظم، امنیت و عدالت شهری

امامت شهری باید سنبل نظم در امور شهری باشد. قاعده نظم در تدوین قوانین فرعی و راهکارهای اجرایی و اداره شهر از اهمیت بسیار والایی برخوردار است. در این راستا امنیت از لحاظ مختلف اجتماعی، شغلی، اقتصادی بسیار ارزشمند است و باعث آسایش و آرامش شهروندان می گردد. این امنیت باید برای تمام اقشار و طبقات جامعه تأمین گردد و در قوانین فرعی و راهکارهای اداره شهر منظور گردد. امامت شهری، اهرم اجرایی برقراری اصل عدل در امور شهری می باشد.

ی- قاعده عصمت و دوری از خطا و اشتباه

امامت شهری باید از کمترین خطا و اشتباه برخوردار باشد. شهرها بویژه شهر های بزرگ جای آزمون و خطا نیست. تاریخ نشان داده است تصمیمات و برنامه های نادرست شهری هر چند کوچک؛ خسارات جبران ناپذیری در طول زمان به بدنه شهر وارد کرده است. پیشینیز اصل عصمت و دوری از خطا و اشتباه در امامت شهری، رشد و ارتقاء پژوهش های شهری است لذا بنا بر این ارتباط مسئولان شهری با متخصصان دانشگاهی در این زمینه امری است اجتناب پذیر. طرح های شهری قبل از تصویب و اجرا باید دارای مطالعات اجتماعی و پژوهشی باشد.

در ادامه به جدول پیشنهادات با توجه به شرایط شهر های کشور و کاستی های موجود پرداخته می شود.

ردیف	خلاصه پیشنهادات در باب موضوع امامت شهری با توجه به شرایط موجود شهر های کشور
۱	تعیین اهداف توسعه و تدوین سند چشم انداز پیشرفت و توسعه برای شهر ها و منطقه ها
۲	توسعه پژوهش ها و مطالعات رفتار شناسی اجتماعی جهت مدیریت عملکرد شهروندان
۳	شناخت استعداد های شهری و منطقه ای و برنامه ریزی جهت رشد و شکوفایی آن ها
۴	برنامه ریزی شهرها متناسب با شرایط محیطی، اجتماعی، اقتصادی و عدم تحمیل برنامه ریزی شهری پایتخت و یا کلانشهر ها به دیگر شهر های کشور
۵	تدوین ضوابط اجرایی جهت افزایش ثبات مدیران و جلوگیری از آثار سوء مربوطه

۶	تضمین پیوستگی طرح‌های شهری با تدوین سند چشم‌انداز توسعه
۷	بکارگیری علوم و تکنولوژی روز دنیا در دانش برنامه‌ریزی و استحاله کردن آن‌ها با مبانی اسلامی و شیعی و همچنین بروز رسانی قوانین شهری با توجه به نوآوری‌ها
۸	برقراری نظم و تامین امنیت و عدالت شهری در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی
۹	ارتقاء پژوهش‌های شهری و تدوین ضوابط مربوطه جهت انجام مطالعات پژوهشی و اجتماعی قبل از تصویب و اجرای طرح‌های شهری

۳-۱-۲- اصل عدل

عدالت و مساوات یکی از ارکان جامعه شهری می‌باشد. در دین اسلام در باب این موضوع روایات و احادیث بسیار روایت شده است از مهمترین آیات قرآنی در این زمینه سوره حدید/۲۵، آل عمران/۱۸، یونس/۱۳۰ می‌باشند. (جعفری، ۱۳۷۷: ۳۰۲)

اقدامات نخستین پیامبر(ص)، انسجام و وحدت در مدینه ایجاد کرد و محدودیت‌های طبقاتی را حذف نمود و بازارها و میادین و فضاهای عمومی را در ارتباط معنوی با خود قرار داد. پیامبر(ص) با اقطاع و وقف زمین و چاه‌های آب و تقسیم ثروت بین مهاجر و انصار و تدوین نخستین پیمان نامه عمومی اسلام بین طبقات مختلف موجود در مدینه و تقسیم افرادی که حضری و بدوی و تبیین الگوی رفتاری مناسب، عدالت و مساوات را در جامعه توسعه داد. دو شعار پیامبر تقسیم ثروت‌ها بین مردم و تعالی ارزش‌های انسانی بود. در روایتی آمده است که (امیرالمؤمنین) علی ابن ابی طالب به عمر بن خطاب فرمود: سه چیز است که اگر آنها را در نظر داشته باشی و به آنها عمل کنی، تو را از پرداختن به چیزهای دیگر بی‌نیاز می‌کند. عمر بن خطاب پرسیدند: «ای ابوالحسن آنها چیست؟» گفت: «برپا داشتن حدود بر کسان دور و نزدیک و حکم کردن طبق کتاب خدا در حال خرسندی و خشمناکی و تقسیم کردن عادلانه اموال میان سرخ و سیاه». محمد گفت: «به جان خودم سوگند که کوتاه‌گفتی و تمام‌گفتی».

حضرت علی در باب این موضوع فرموده‌اند: و همانا برترین روشنی چشم زمامداران، برقراری عدل در شهرها و آشکار شدن محبت مردم نسبت به رهبر است (نهج البلاغه، نامه ۵۳).
حال با توجه به مطالب فوق‌الذکر چگونه می‌توان عدالت را در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای پیاده کرد و راهکارهای آن چیست.

۳-۱-۲-۱- تمرکز زدایی از کلانشهرها

تمرکز کلانشهرهای ایران و بویژه پایتخت بطور ناخواسته باعث بی‌عدالتی در نظام شهری کشور می‌شود و به دنبال آن، این بی‌عدالتی کم‌کم به سفره‌های مردم می‌رسد. برای تفهیم بهتر این موضوع به تمرکزگرایی در شهر تهران و آثار سوء آن در خود تهران و کشور می‌پردازیم.
تهران به عنوان مرکز و شهر اصلی و کانون اتخاذ تمام تصمیمات و سیاست‌های کلان و خرد کشور در زمینه‌های مختلف اداری، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بوده است. وجود تمرکز بالای اقتصادی، سیاسی و اجتماعی سبب ایجاد فرصت‌های شغلی زیاد می‌شود و آنها هم به نوبه خود موجب مهاجرت می‌گردد. بدین ترتیب جمعیت استان تهران و بخصوص کلانشهر تهران به طور فزاینده‌ای روبه افزایش است که به دنبالش توسعه کالبدی داشته است. در واقع ساختار صنعتی - خدماتی، بیانگر الگوی تشدید روند شهرنشینی و مهاجرپذیری می‌باشد و این از عوامل تمرکز و توسعه شهر تهران بوده است.

این تمرکز باعث ایجاد لجام گسیختگی در بازار زمین و مسکن و از طرفی جهش اقتصادی قسمتی از بخش خصوصی جامعه می شود (که البته اکثر قریب به اتفاق جهش اقتصادی بخش خصوصی بخاطر بازار لجام گسیخته زمین و مسکن است).

با توجه به مطالب فوق الذکر جهش اقتصادی ناشی از تمرکز تهران؛ از طرفی باعث افزایش نقدینگی و از طرف دیگر موجب افزایش شدید اختلاف طبقاتی می شود که این دو موضوع، منشأ بی عدالتی و آفت برنامه ریزی ملی است. به عنوان مثال این نقدینگی مازاد هر از چند گاهی به غیر از بازار زمین و مسکن وارد دیگر حوزه های اقتصادی مثل ارز شده و سوء اثرات جبران ناپذیری به اقتصاد ملی کشور وارد می کند که در جامعه امروز ما این امر مشهود است.

موضوع اختلاف طبقاتی نیز برنامه ریزی را پیچیده می کند. مثلاً برای کاهش ترافیک بنزین را گران می کنند ولی فشار آن به سبد هزینه خانوارهای طبقه متوسط و محروم وارد می شود. نکته قابل توجه این است که آثار سوء این تمرکز زدایی سریع به دیگر شهرهای کشور اشاعه پیدا می کند و بخش های کشاورزی و صنعت را تحت تأثیر قرار می دهد. گرانی زمین و مسکن، افزایش نقدینگی و گرانی ارز از این آثار سوء است. به عنوان نمونه گرانی یک کالای اساسی در یک روستا که هزاران کیلومتر با تهران فاصله دارد به خاطر افزایش نقدینگی در تهران و دلالی و بورس بازی ارز است.

۳-۱-۲-۲- برنامه ریزی زمین و مسکن راهکاری برای احیای عدالت شهری

مسکن و سرپناه یکی از ملزومات اصلی شکل گیری یک خانواده و از نیازهای ضروری انسان است و از طرفی شاخصی جهت تامین رفاه و کرامت انسانی است، بنابراین حاکم اسلامی در کنار معیشت و خوراک انسانها، در مسئله مسکن نیز مسؤول دانسته شده است. نمونه بارز آن سخن امیرالمؤمنین (ع) است که می فرماید:

«همه مردم کوفه اکنون دارای وضعیت خوبی هستند، حتی پایین ترین افراد، نان گندم می خورند، خانه دارند و از آب آشامیدنی گوارا استفاده می کنند.» (علامه مجلسی: ۳۲۷)

تامین مسکن به عنوان یک نیاز اساسی جامعه برای تمام اقشار جامعه از شاخص های عدالت در یک حکومت اسلامی است به نوعی که نظام جمهوری اسلامی ایران این حق را در اصل ۴۳ قانون اساسی محترم شمرده و دولت را موظف به تامین مسکن برای تمامی اقشار جامعه کرده است. همچنین حضرت امام خمینی (ره) در اولین پیام اقتصادی خود بعد از پیروزی انقلاب اسلامی به مناسبت افتتاح حساب ۱۰۰ بنیاد مسکن بر این حق تاکید کرده و تحقق «نظام عدل اسلامی» و ریشه کن کردن فقر و استضعاف را در گروی تامین مسکن برای تمامی گروه ها بخصوص مستضعفین دانسته اند.

از موضوعات مهم قابل بحث در این باب، تاثیر مسکن بر دیگر امور روزمره زندگی است. گرانی مسکن (در مراحل تامین و اجاره بها) در مقایسه با شرایط عادی بازار، موجب صرف نظر کردن خانواده ها از خرید کالاها و خدمات دیگر گشته و در نتیجه عدم تأمین احتیاجات روزمره زندگی حاصل میشود. این بدان معنا است که قسمت قابل توجهی از درآمد خانوار از طریق پرداخت اجاره بها و یا اقساط خرید مسکن هزینه می شود و دیگر شاخص های آموزشی، تفریحی، درمانی و .. کمتر مورد توجه قرار می گیرد و باعث کاهش رفاه و کرامت انسانی می گردد. مسکن کالایی است که از ویژگی های خاصی برخوردار است و نمی توان بازار

بازار آزاد و کنترل نشده زمین و مسکن موجب شرایطی می شود که امروزه یک کارمند تهرانی باید با حدود ۳۰ سال پس انداز حقوق خود یک آپارتمان با حداقل استاندارد (دو خوابه ۷۵ متری) آنها در پایین شهر تهران تهیه کند و یا با پرداخت حدود ۲ برابر حقوق پایه ماهانه خود آپارتمان مذکور را در همان ناحیه اجاره نماید.

احتکار مسکن بقدری اهمیت دارد که در مبانی روایی اسلام بطور مستقیم بدان اشاره شده است. امام علی (ع) می فرمایند: یکی از رنجها این است که انسان چیزی را فراهم آورد که نمی خورد و بنایی بسازد که در آن سکونت نمی کند و سپس به جانب خداوند متعال می رود در حالی که نه مالی با خود می برد و نه ساختمانی منتقل می کند (نهج البلاغه: الخطبه ۱۱۴ منتخب میزان الحکمه: ۲).

همچنین امام صادق (ع) می فرمایند: هر که بنایی بیش از نیاز سکونتش بسازد، در روز قیامت وبال گردن اوست (المحاسن: ۲ / ۴۴۶ / ۲۵۳۱ / ۲۵۳۱ منتخب میزان الحکمه: ۲۷۶).

بنا بر روایات صدر اشاره که در جهت جلوگیری آثار مخرب اقتصادی-اجتماعی احتکار مسکن در جامعه بیان شده است؛ چرا نباید املاک مازاد بر نیاز در این دنیا وبال گردن سرمایه داران محکوم باشد. تدوین ضوابط مالیاتی و هماهنگی سازمان مالیاتی و اداره ثبت اسناد در باب این موضوع می تواند راهگشا باشد. در ادامه به برخی روایات مرتبط با پدیده شوم احتکار اشاره شده است. قرآن: آنها که از زر و سیم گنج می سازند و آنها را در راه خدا خرج نمی کنند، بعدایی دردناک مژده ده (توبه/۳۴)

این آیه به ضرورت حرکت بر اساس سیاست گذاری و خط مشی تعیین شده از سوی خداوند در امر گردش منافع و سرمایه و پول تصریح دارد.

- پیامبر اسلام (ص): محکوم ملعون است.
- پیامبر اسلام (ص): نگاهی به دوزخ افکنم، دره ای دیدم که می جوشید به مالک دوزخ گفتم: ای مالک این دره جای کیست؟ گفت جای سه گروه: محکومان، اشخاص دایم الخمر و دلالان زنا (شیخ حر عاملی، ۱۲/۳۱۴).

- حضرت علی (ع): احتکار عامل محرومیت (بحران) است (انصاری قمی، ۱۵).
- حضرت علی (ع): این احتکار کالاها و مایحتاج مورد نیاز جامعه، برای همه مردم زیان دارد (نهج البلاغه / ۱۰۱۷).

- حضرت علی (ع) در عهدنامه مالک اشتر: این احتکار ننگی است برای والیان (عوامل حاکمیت) و نشانه ناتوانی مدیریت آنهاست (نهج البلاغه / ۱۰۱۷).

- حضرت علی (ع): رنج رساندن به مردم از راه احتکار، از خصلت های مردم جاهل است (انصاری قمی، ۳۰۴).

- حضرت علی (ع): احتکار خصلت فاجران است (انصاری قمی، ۱۷).
- حضرت علی (ع): سرمایه را به گردش بینداز نه اینکه آنرا حبس نمائی (انصاری قمی، ۲۴۵).
- حضرت علی (ع) از احتکار کردن در هر جا نهی کرد (شیخ حر عاملی، ۱۲/۳۱۴).
- امام صادق (ع): هر احتکاری که به مردم زیان برساند و نرخ را بالا ببرد، در آن خیری نیست (قاضی مغربی، ۲/۳۵).

به جرأت می توان گفت بازار آزاد زمین و مسکن و احتکار آن ، سر منشأ افزایش شکاف طبقاتی و به دنبال آن بی عدالتی در جامعه است و با توجه به این امر مطالب فوق الذکر برای رسیدن به عدالت اجتماعی ، برنامه ریزی زمین و مسکن امری ضروری است.

۳-۱-۲-۳- توزیع عادلانه درآمد و خدمات

یکی دیگر از راهکارهای رسیدن به عدالت و مساوات در جامعه شهری توزیع عادلانه درآمد و خدمات شهری بصورت عادلانه است. همه طبقات جامعه می بایست به صورت عادلانه به خدماتی مانند آموزشی ، فرهنگی، تفریحی، حمل و نقل، بهداشتی و درمانی و ... دسترسی داشته باشند. ساختارهای اقتصادی شهر باید به نحوی تنظیم گردد تا درآمد بصورت عادلانه بین طبقات شهری توزیع گردد.

۳-۱-۲-۴- وقف یک ابزار مهم در جهت عدالت و توسعه پایدار

در جامعه امروزی یکی از راهکارهای ایجاد عدالت و مساوات ، فرهنگ غنی اسلامی «وقف» می باشد. فرهنگ وقف علاوه بر ایجاد یک عدالت در نسل حاضر، یک عدالت بین نسلی در گذر زمان نیز ایجاد می کند. وقف یکی از احکام و اصول بسیار مهم در اسلام است که تأثیر بسیار سازنده ای در تشویق مردم بر احداث بناهای مذهبی و عمومی داشته است . وقف که از آن با نام صدقه جاریه نیز یاد شده است. موجب تعدیل ثروت، تأمین بسیاری از نیازهای اجتماعی و به خصوص سبب عمران شهری است. (سلطان زاده، ۱۳۶۲: ۴۴)

وقف بهترین و مؤثرترین وسیله تکامل اجتماعی است که آن عبارت است مقدار مالی که فرد یا افراد به انتخاب خود از مالکیت مجازی شان خارج می کنند و به مالکیت حقیقی آن یعنی خداوند پاک و بلند مرتبه برمی گردانند تا مورد استفاده عموم مردم در تحقق عدالت اجتماعی مصرف شود.

پروفسور اکارت اهلرز ، جغرافیدانان آلمانی در تأثیرپذیری موقوفات در شهرهای اسلامی شرقی به چهار کارکرد اصلی اشاره می کند:

(الف) آنها اعم از مساجد، مدارس علمی و حسینیه ها و تکایا و غیره می باشند.

(ب) کمک به فقرا و مستمندان، دانش آموزان، اداره و نگهداری برخی از بیمارستان ها، حمام ها، آب انبارها از محل درآمد موقوفات.

(ج) تهیه و تأمین مسکن ارزان قیمت، واگذاری زمین های وقفی نه اجاره طویل المدت به مردم، واگذاری مغازه ها و کارگاه ها با اجاره ارزان.

(د) ایجاد اشتغال در املاک و اماکن متبرکه، تأسیسات، بازرگانی و صنعتی. (اهلرز، ۱۳۷۳: ۵۱)

برای اینکه یک مجموعه وقفی و به خصوص یک مجموعه درون شهری بتواند همواره مورد استفاده قرار گیرد، باید متناسب با هزینه های جاری و هزینه های مربوط به تعمیر و نگهداری آن موقوفات ، رقباتی در نظر گرفته شود که درآمد آنها صرف امور مورد نظر گردد. در گذشته معمولاً برای این منظور یک یا چند دکان، کاروانسرا، حمام در نظر گرفته می شد که درآمد آنها به هزینه های فوق اختصاص می یافت. این مجموعه شهری نقش بسیار مهمی در حیات اجتماعی و به خصوص در توسعه شهری ایفاء می کردند. برای نمونه می توان از مجموعه آستان قدس رضوی که نقش بسیار مهمی در توسعه شهر مشهد داشته است نام برد. (شفقی،

۱۳۷۶: ۷۶)

وقف باعث می شود تا اثر مال از محدوده منافع شخصی خارج شود. وقف دستور نیست عملی داوطلبانه است، برای برخوردار کردن بقیه مردم از اموال شخصی، یک نوع تبدیل ثروت و توزیع درآمد است. در ادامه به جدول پیشنهادات این بخش با توجه به شرایط شهر های کشور و کاستی های موجود پرداخته می شود.

ردیف	خلاصه پیشنهادات در باب موضوع عدالت شهری با توجه به شرایط موجود شهر های کشور
۱	بکارگیری راهکار های تمرکز زدایی بویژه برای پایتخت کشور با راهکارهای از جمله انتقال پایتخت، چند بخشی کردن پایتخت، مهاجرت معکوس، جلوگیری از مهاجرت به کلانشهر ها
۲	ضرورت تدوین راهکار اجرایی جهت برنامه ریزی زمین و مسکن، کنترل بازار آزاد آن و جلوگیری از احتکار زمین و مسکن
۳	تدوین ضوابط مربوطه جهت توزیع عادلانه درآمد در داخل شهر ها و همچنین میان شهر های منطقه
۴	ترویج فرهنگ وقف برای ایجاد یک عدالت میان نسلی و بین نسلی

۲-۴- اصل معاد

باتوجه به معنای معاد " بازگشت "، این امر در برنامه ریزی شهری در دو حالت جمعی و انفرادی کارایی دارد.

۲-۴-۱- تقویت بعد دینی و پرهیزگاری در شهر

در جنبه جمعی اصل معاد، موضوع تقویت بعد دینی و پرهیزگاری در شهر، امری ضروری است و در جوامع امروزی تقویت بعد دینی و پرهیزگاری در جهت کاهش آسیب های اجتماعی بسیار مهم است. در مقوله دین و مذهب و پرهیزگاری در قرآن کریم بسیار اشاره شده است. از جمله سوره های مورد نظر، مریم/۷۶، سوره محمد/۱۷، سوره انفال/۱۷، سوره اعراف/۹۶ می باشند. در سوره حج، آیه چهل، لازمه یک شهر اسلامی، توجه به عبادتگاه های پرستش کنندگان خدا می باشد که بطور مشخص و قطعی اهمیت فراوان مسجدسازی در شهر اسلامی را نشان می دهد. در این زمینه رسول خدا(ص) فرمود: محبوب ترین جای شهرها در پیش خدا مسجدهاست. بدین ترتیب مسجد کانون پیام معنوی و قدسی در اسلام است.

با توجه به سوره نور/ آیه ۷۳ و سوره رعد/آیه ۲۸، شهر اسلامی و به طور خاص خانه اسلامی باید جایگاه ذکر خدا باشد، زیرا خانه برای سکونت و آرامش است و تنها ذکر خداست که موجب آرامش قلب انسان می گردد.

با توجه به آیات «ودائم در شب و روز نام خدا را یاد کن و به کلی از غیر از خدا علاقه ببر و به او بپرداز» (سوره مزمل/۸) و «نام خدا را صبح و شام به عظمت یاد کن» (سوره دهر/ آیه ۲۵) ایجاد ساختار فضایی به شدت با نحوه تفکر مردم در ارتباط است، این بدان معنا است که محیط مصنوع بشر با توجه به اندیشه های او سرشته شده است. همچنین محیط و شخص در رابطه متقابل با هم قرار دارند و محیط مصنوع، تأثیرات ویژه خود را بر کسانی که در رابطه با آن قرار دارند اعمال می کند.

در باب این موضوع در فضاهای شهری باید از نمادهایی استفاده شود که هر لحظه انسان را به یاد خدا بیندازد. همچنین ذکر و تفکر در شهر اسلامی، تقویم خاصی را برای اهمیت دادن به روزها در شهر به دنبال خواهد داشت. شناخت ایام... و معرفی آن به شهروندان و تنظیم برنامه های خاص و مناسب آن روزها و احداث بناها یا فضاهایی در شهر که اختصاص به یاد روزهای خدا دارند می تواند از ویژگیهای شهر در جهت تجلی تفکر و تذکر قرار گیرد.

مسئله نام گذاری فضاهای شهری نیز در شهر حائز اهمیت است با بکاربردن نام هایی که بر فضا گذارده می شود، خاطره ای جمعی برای شهروندان زنده می شود و این نام گذاریها باید هدفمند انجام گیرد. صوت و بانک یاد خدا در شهر اسلامی دعوتگر اهل ذکر است.

با توجه به قلب اقتصادی شهر که بازار می باشد، سوره نور/۷۳ می فرماید: «و صبح و شام در آن خانه ها تسبیح می گویند، مردانی که نه تجارت و نه معامله ای آنها را از یاد خدا و برپاداشتن یاد خدا غافل نمی کند» با عنایت به آیه فوق، همچنین با توجه به این که بازار مکانی وسوسه انگیز است و شیطان در آن به راحتی نفوذ می کند، طراحی بازار باید به صورتی باشد که همیشه و در همه وقت یاد خدا در قلب شهروندان زنده شود و بعد معنوی آن بیشتر از بعد مادی تجلی ظهور کند.

در کل شهر اسلامی می باید تمام برنامه ریزی های فضایی با توجه به عقاید اسلامی و برنامه های زمانبندی روزمره گی جامعه باید بر اساس اوقات شرعی باشد و بعد معنوی شهر بسیار فراتر از دیگر ابعاد شهر باشد. هر چقدر بعد معنوی شهر بالاتر رود به همان میزان نرخ آسیب های اجتماعی شهر کاهش می یابد و در نتیجه امنیت افزایش یافته و همچنین در بسیاری از هزینه های اداری شهر صرفه جویی می گردد.

۲-۴-۲- معاد شهری و فرهنگ عفاف

از دیگر جنبه های جمعی معاد، بر قراری فرهنگ عفاف شهری است. از جمله اصول و ضوابطی که در شهرسازی اسلامی با توجه به اصل عفاف رعایت می شده است شامل موارد زیر می گردد.

۱- اصل محرمیت و پوشیدگی: این اصل به مهندسان و شهرسازان اسلامی گوشزد می کند که بناها و مساکن در شهر اسلامی باید به طریقی بنا شود که ضمن بهره مندی از فضاها، پوشیدگی و حجاب زندگی فردی و خصوصی تبیین شود.

۲- اصل حرمت ساخت بناهای مرتفع: بر این اساس بلند مرتبه سازی در شهر اسلامی نباید حریم خصوصی افراد را از بین ببرد (صابری فرد، ۱۳۸۷: ۷۱). میل استفاده از این فضاها برای بانوان بیشتر شود.

۲-۴-۲-۱- جداسازی جنسیتی فضاهای عمومی در حد امکان

در کتاب مناقب از ابن آشوب نقل شده است پیامبر به زهرا اطهر (س) فرمود چه چیزی برای زن خیر و نیکوست؟ زهرا اطهر (س) عرض کرد: زن مرد نامحرمی را نبیند و مرد نامحرمی هم؛ او را نبیند.^۳ پیامبر خدا آن بانو را به خود چسباند و فرمود: "ذریه ای که بعضی از آن ها از بعض دیگرند"^۴ که در قرآن آمده است.

و یا در کتاب نوار راوندی با چند واسطه از حضرت موسی بن جعفر (ع) از پدران گرامیشان از حضرت علی (ع) روایت می کند که فرمود: یک وقت شخص کوری از فاطمه زهرا (س) اجازه خواست که به حضورش مشرف شود، فاطمه اطهر (س) وقتی اجازه داد خود را از آن شخص کور پوشانید. پیامبر اکرم (ص) به حضرت

۳- مناقب ۳/۳۴۱

۴- آل عمران/۳۴

زهرا فرمود: او کور بود، پس تو چرا خویشتن را از او پوشاندی، در صورتی که او تو را نمیبیند؟! حضرت فاطمه (س) فرمود: اگرچه او مرا نمی دید ولی من او را می دیدم.^۵

در تفکرات شهرسازی سنتی زنان به حوزه خصوصی و مردان به حوزه عمومی تعلق داشته‌اند. این تفکیک با وجود افزایش شهرنشینی، توسعه شهرها و تغییرات، همچنان باقی مانده و باعث ایجاد تناقضی شده است که نتیجه آن عدم آسایش و امنیت زنان در فضاهای عمومی شهری است (زنجانی‌زاده، ۸۱).

در برنامه ریزی شهری باید سعی گردد فضاهای عمومی مانند پارک‌ها، فضا‌های ورزشی - تفریحی جداسازی جنسیتی گردد. این امر تمایل بانوان را برای استفاده از این فضاها افزایش می دهد و بدنبال آن در سلامت عمومی زنان که حدود نیمی از جامعه را تشکیل می دهند، تاثیر بسزایی دارد. در فضا‌های تجاری نیز می توان با توجه به فعالیت تجاری مرتبط با زنان به جداسازی پرداخت و مطمئناً با در نظر گیری رو حیات زنانه، استقبال خوبی از آن خواهد شد. در این مراکز می توان با تدوین ضوابط مربوطه، اشتغالزایی چشمگیری برای بانوان ایجاد کرد.

این امر می تواند حتی در فضاهای آموزشی و دانشگاهی بوقوع بپیوندد. در گذشته بخاطر کمبود فضا های دانشگاهی، امکانات تحصیل و اساتید مجرب شاید اختلاط دانشجویان، امری طبیعی جلوه کند مانند اختلاط دانش آموزان در مراکز روستایی کوچک. ولی امروزه با توجه رشد قارچ گونه مراکز دانشگاهی و افزایش اساتید مجرب؛ می توان جداسازی را در فضا های دانشگاهی مد نظر قرار داد.

اگر کارشناسان امر آسیب های اجتماعی موجود در دانشگاه ها که ناشی از فضاهای مختلط دانشگاهی است را بررسی و تحلیل کنند و آن را با فواید اختلاط دانشجویان در دو کفه ترازو مقایسه کنند، مطمئناً جداسازی جنسیتی در دانشگاه ها و یا ارائه زمانبندی متفاوت، را در اولویت برنامه ریزی خود قرار می دهند و نتایج مثبت آن را در تراز های تحصیلی دانشجویان، مشاهده خواهند کرد.

فرآیند جداسازی نیز می تواند در مراکز خدمات درمانی با توجه به سطح امکانات درمانی منطقه نیز صورت بگیرد.

در ادامه لازم بذکر است در فضاهای شهری مخصوص بانوان تناسبات مبلمان شهری، کفپوش‌ها، طراحی مسیرهای پیاده، نورپردازی، امنیت فضاها، رنگ و طراحی فضاها باید با رویکرد زنانه طراحی شود تا بدین وسیله

۲-۲-۴-۲- اصلاحات در کاربری اراضی موجود با توجه به شرایط زنان و فرهنگ عفاف

در مجموع می توان گفت از منظر فعالیت های شهری، با توجه به دگرگونی شیوه و شرایط زندگی امروزی و حضور بیشتر زنان در جامعه به همراه تمامی نقش‌هایی که در خانه و خانواده برعهده دارند؛ سهولت برخوردار از امکانات آموزشی و پرورشی (مهدکودک بچه‌ها، دبستان ها، مراکز خدمات پرستاری بچه‌ها نزدیک محل سکونت)، بهداشتی (مراکز بهداشتی- درمانی نزدیک محل سکونت)، تفریحی (پارک‌بازی کودکان، مراکز تفریحی و ورزشی متناسب و غیره نزدیک محل سکونت)، اجتماعی (مراکز فرهنگی - هنری با فاصله مناسب)، تجاری (مراکز خرید مایحتاج روزانه در نزدیک محل سکونت) به همراه برآورد آنها در برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری براساس افزایش جمعیت زنان، در افق طرح‌های توسعه شهری می‌بایست

^۵ - نوار راوندی، ص ۱۳ - مستدرک الوسائل ۲۸۹/۱۴ ح ۱۶۷۴۰ - ۱

مورد توجه ویژه قرار گیرد. شاید برای این تفکر مناسب ترین الگو، الگوی واحد های همسایگی است که در مرکز محله کلیه خدمات آموزشی، تفریحی، اقتصادی (در حد مایحتاج روزانه) و غیره را ارائه می دهد و این الگو با محدود کردن ورود وسایل حمل و نقل به مجموعه مرکز خدماتی و همچنین ایجاد یک فضای سبز آرامش بخش، مرکز خدماتی را در هاله ای از آرامش و امنیت، از کل محله جدا نموده است.

۲-۴-۳- شهر الکترونیک ابزاری برای احیای فرهنگ عفاف

در کتاب قرب الاسناد^۶ با چند واسطه از امام محمد باقر (ع) روایت می کند که فرمود: حضرت علی (ع) و حضرت فاطمه زهرا (س) از پیامبر اکرم (ص) تقاضا نمودند که آن حضرت دستور برنامه زندگی ایشان را تعیین کند. پیامبر اکرم (ص) خدمت داخلی خانه را به عهده حضرت فاطمه (س) نهاد و کار های خارج از منزل را به عهده حضرت علی ابن ابی طالب (ع) گذاشت. حضرت زهرا (س) از اینکه پیامبر خدا او را از معامله کردن با مردان نجات داده بود به قدری خوشحال شد که غیر از خدا کسی نمی دانست.

با توجه به روایت فوق و دیگر روایات از این قبیل، شهر الکترونیک می تواند نقش یک پل ارتباطی را بین بانوان مسلمان و فرهنگ ناب عفاف ایفا کند. انجام فعالیت های روزمره بانوان در محیط های سایبری شهر الکترونیک، بازخورد های خشن فضاهای فیزیکی را کاهش می دهد و این امر می تواند در تامین رفاه اجتماعی بانوان بسیار موثر واقع شود. فعالیت در این فضاها دارای استرس کمتر و اطمینان بیشتری است و بخاطر استفاده کمتر از فضاهای آلوده کالبدی، سلامت انسان بیشتر تضمین میشود.

بانوان در این محیط ها به دور از فضا های عمومی؛ دارای آزادی بیشتری هستند و در کل این محیط ها در مقایسه با محیط های کالبدی بیرون، دارای آسایش بیشتری هستند. خلوت گزینی آن ها در سطح مطلوب تامین شده و افزایش کیفیت و کمیت سطوح ارتباطی در محیط های سایبری، سطح آگاهی بانوان را بسیار بالا می برد. دسترسی به منابع آموزشی در این محیط ها بسیار آسان و ارزان است. بانوان می توانند از برنامه های فرهنگی و تفریحی و همچنین برنامه های خدمات درمانی به راحتی اطلاع پیدا کنند و از آن استفاده بنمایند. شاید به نوعی بتوان از شهر الکترونیک به عنوان پل ارتباطی بانوان متدین قرن ۲۱ با فرهنگ ناب عفاف نام برد. در ادامه قابل توجه است که توسعه شبکه اینترنت ملی و دیگر راهکار ها از این قبیل در جهت جلوگیری از نفوذ تهاجم فرهنگی، تاثیر گذاری شهر الکترونیک را در راستای احیای فرهنگ عفاف، دو چندان می کند.

۲-۴-۴- دور کاری بانوان و فرهنگ عفاف

کار از راه دور به معنای حرکت دادن کار به سمت کارگر است و شامل کار کردن در یک "دورمرکز" محلی که کارکنان در آنجا به فناوری اطلاعات و برخی از تسهیلات اداری دسترسی دارند به جای رفت و آمد به یک اداره می باشد. دور کاران ممکن است کارمند یا خویش فرما باشند. آنان ممکن است تمامی وقت کاری خود را دور از محل استقرار کارفرما یا خدمتگر خود بگذرانند، یا یکی دو روز از هفته را به دور کاری اختصاص دهند. مدیران شهری می توانند با ترویج دور کاری و تدوین ساختارهای اجرایی مربوطه، بانوان را در انجام وظایف خانگی و اجتماعی یاری نمایند.

^۶ - قرب الاسناد ص ۲۵ - مستدرک الوسائل ۱۳/۴۸ ح ۱۴۷۰۵ - ۱

اصل معاد یک جنبه انفرادی هم دارد و آن بازگشت آثار عملکرد افراد به زندگی آن هاست. برای رسیدن به این منظور باید یک ساختار اجرایی برای اعتبار سنجی شهروندان تدوین گردد. به عنوان مثال شهروندی که دارای درجات علمی است، مشارکت بیشتری با جامعه داشته و برای جامعه سودمند تر بوده، حق اوست که از مزایای اقتصادی و اجتماعی شهر بیشتر استفاده کند. توسعه شهر الکترونیک و توزیع کارت های ملی الکترونیک به شهروندان از پیش نیاز های این طرح هاست.

با توجه به مطالب صدر اشاره، رعایت جنبه جمعی اصل معاد، آثار پر برکتی را به شهر باز می گرداند که کل جامعه از آن بهره می برند؛ کاهش چشم گیر آسیب های اجتماعی یک نمونه آن می باشد. رعایت جنبه انفرادی اصل معاد؛ زندگی شهروندان را هدفمند می سازد که در نهایت آثار مفید آن نیز به کل جامعه بر می گردد.

در ادامه به جدول پیشنهادات این بخش با توجه به شرایط شهر های کشور و کاستی های موجود پرداخته می شود.

ردیف	خلاصه پیشنهادات در باب موضوع معاد شهری با توجه به شرایط موجود شهر های کشور
۱	تقویت بعد پرهیزگاری در فضای شهر به عنوان نمونه زمانبندی امور شهری با توجه به اوقات شرعی
۲	ارتقاء فرهنگ عفاف در برنامه ریزی شهری به عنوان نمونه جداسازی جنسیتی فضاهای عمومی در حد امکان
۳	ارتقاء فرهنگ عفاف در معماری و شهرسازی و به کارگیری طرح های شهری سازگار با فرهنگ ناب اسلامی
۴	توسعه شهر الکترونیک بمتابسه پل ارتباطی زنان مدرن مسلمان و فرهنگ ناب عفاف با توجه به ویژگی های مفید فضاهای مجازی
۵	ترویج دور کاری بانوان کارمند با تدوین ضوابط مربوطه و ساختار های اجرایی
۶	تدوین یک ساختار اجرایی برای اعتبار سنجی شهروندان با هدف بازگشت آثار عملکرد افراد به زندگی شخصی شان

۲-۵- اصل توحید

اصل توحید در جامعه شهری به شکل مدیریت واحد شهری نمود پیدا می کند. شاید تا حالا شاهد این قضیه بوده اید که خیابانی تازه آسفالت شده ولی به خاطر مسائل عمرانی دوباره حفاری شده است. در اینجا هم بیت المال مصرف شده است و هم رضایت شهروندان تأمین نشده است. در فضای شهری از این اتفاقات بسیار می افتد، حرکات موازی بسیار تکرار می شود و دلیل این اتفاقات نبود یک مقام تصمیم گیری واحد است. تاب حال مشاجرات سیاسی و اجرایی فراوان میان سازمان های دولتی و شهرداری ها رخ داده است که تنها زیاندیدگان آن شهروندان بوده اند. تجربه نشان داده است برخی از طرح های شهری فدای این فضاها شده اند و زمان و هزینه بسیاری صرف آن ها شده است. ساختار اداری و اجرایی یک شهر باید طوری طراحی شود که کلیه امور شهری با مسئولیت یک نفر انجام شود و در مراحل بالاتر شهردار فرمانبردار استاندار باشد. در کشور ما اصلاح ساختاری مدیریت شهرها و استان ها و روابط متقابل آن ها امری ضروریست. شاید الگو برداری از نظام فدرالی و ایالتی بسیاری از کشور های جهان و استحاله کردن آن با نظام جمهوری اسلامی بتواند در این زمینه مفید واقع شود.

در ادامه به جدول پیشنهادات این بخش با توجه به شرایط شهر های کشور و کاستی های موجود پرداخته می شود.

ردیف	خلاصه پیشنهادات در باب موضوع عدالت شهری با توجه به شرایط موجود شهر های کشور
۱	انجام مطالعات پژوهشی در خصوص نظام فدرالی و ایالتی بسیاری از کشور های جهان و استحاله کردن آن با نظام جمهوری اسلامی
۲	تدوین ضوابط و ساختار اجرایی جهت راه اندازی نظام مدیریت واحد و جامع شهری

۳-۲- فروغ اسلامی

۳-۲-۱- رفاه و کرامت انسانی

یکی از اصول برنامه ریزی شهری تأمین رفاه و کرامت انسانی است. بر طبق آیات و روایات اسلامی از جمله سوره نور آیه ۵۵، انسان در اندیشه اسلامی جانشین خداوند بر روی زمین است و خدا او را به کرامت برگزیده است و وی را چنان گرمی داشته است که کل نظام هستی و آفرینش در جهت تحقق و حفظ کرامت انسان فراهم آمده است.

مقصود نهایی ادیان الهی؛ به جز در فضای کمال یافتگی مادی انسان نمی تواند جلوه گر شود. انسان متعالی، انسانی است که در زندگی خویش سربلند است، انسانی که در تأمین ابتدایی ترین نیازهای خویش وامانده و خوار شده است؛ هرگز روح متعالی نخواهد یافت، لذا رفاه در زندگی و برخورداری از نعمت ها، غنا و بی نیازی به عنوان یک ضرورت و اصل اجتناب ناپذیر است. رسول خدا در این زمینه فرموده اند: آن کس که معیشت او ناستوار است، دین و آخرتش نیز تباهاست.

در جوامع امروزی تأمین رفاه شهروندان و فراهم آوردن شرایط برخورداری آنان از امکانات (در حد نیاز) می بایست از اهداف سامانه شهری، قواعد و ضوابط و قوانین حاکم بر آن باشد. همچنین تنظیم روابط شهری و شهروندی، وضع قوانین حاکم در حوزه مناسبات شهری، تصویب طرح ها و... همگی می بایست بر پایه کرامت انسانی صورت پذیرد زیرا هر نوع تصویب و سامانه منافی با کرامت انسانی؛ ملغی و بلا اثر است. به عنوان مثال قوانین تأمین مسکن در کلانشهرها برای طبقه متوسط و کم درآمد، با رفاه و کرامت اسلامی مطابقت دارد.

۳-۲-۲- اندیشه محوری

در جوامع شهری امروز، پیشرفت علم و تکنولوژی همه چیز را در انحصار اندیشه و تفکر برتر قرار داده است. در قرآن، تعداد آیات مربوط به لزوم فعالیت های عقلی بسیار زیاد است. شمه ای از این آیات بر حسب موضوع و با ذکر تعداد آنها، در پائین بیان شده است.

۱- تقویت عقل و پیروی از آن (۴۰ آیه)

۲- تفکر (۱۱۵ آیه)

۳- تدبیر (۴ آیه)

۴- لزوم قرار گرفتن در شمار خردمندان و عقلا (۱۱۵ آیه)

۵- تحصیل شعور و آگاهی هوشیاری (۲۱ آیه)

۶- تحصیل و پیروی از علم و فرار از جهل (۱۰۰ آیه)

لذا به کارگیری مقوله اندیشه محوری در شهر امری بسیار مهم و اجتناب ناپذیر است.

خردمندی و عقلانیت یکی از وجوه ممتاز فرهیختگان نسبت به سایر مردم است، با توجه به حدیث «مردم پیرو زمامداران خویش هستند»، مدیریت و زمامداری شهر باید در اختیار فرهیختگان باشد (ربانی و همکاران، ۱۳۸۸).

یکی از معیارهای اندیشه محوری استفاده از دانش جمعی است که این مهم به غیر از برپایی «شورا» استحصال نمی شود. در اسلام تأکید بسیار فراوان به امر شورا شده است. یکی دیگر از معیارهای اندیشه محوری، امر تخصص گرایی است، بدین صورت که هر حرکتی در شهر بوسیله متخصص آن طراحی و تصویب

گردد و این مورد حاصل نمی شود مگر با دخالت دانشگاه در امور شهری که همان فرهیختگان جامعه شهری هستند. در برنامه ریزی شهری مدون، در طراحی و تصویب طرح های شهری، شورا و تخصص گرایی دو مقوله اجتناب ناپذیر هستند.

۳-۲-۳- وحدت و رأفت

یکی از ارکان حفظ و تثبیت جامعه حفظ وحدت میان جامعه است. برنامه ریزی شهر باید به گونه ای باشد که به حفظ وحدت و انسجام جامعه کمک شایانی کند. قرآن کریم بارها به این مقوله از جمله در سوره های آل عمران/۱۰۳، عنکبوت/۴۶، شورا/۱۳، اشاره کرده است. در طراحی فضاهای شهری بهتر است، مکانهایی برای اجتماع مردم و انجام مراسم مذهبی و ملی در نظر گرفته شود. فضاهایی از این قبیل به وحدت و رأفت در میان عموم کمک می کند. مصلی های نماز جمعه نمونه هایی از این فضاها هستند.

مقوله وحدت در بافت شهری نیز می تواند نمود پیدا کند بهترین گزینه برای رسیدن وحدت، ساختار دایره ای شهرهاست که دسترسی شهر برای همه اقشار جامعه را آسانتر می کند.

مقوله وحدت نیز در سیما و ظاهر شهر پدیدار می شود. در یک شهر اسلامی ظاهر شهر باید یکنواخت باشد و سیمای شهر باید دارای یک وحدت خاص باشد. بافت قدیم شهرهای ایرانی از این امر پیروی می کرده اند و ظاهر خانه ها دارای وحدتی خاص و باطن خانه، با توجه به طبقه اجتماعی خانواده ها شکل می گرفته است.

در یک جامعه شهری وقتی وحدت شکل می گیرد به دنبال آن رأفت ایجاد می شود و به دنبال آن برنامه ریزی شهری بسیار ساده تر صورت می گیرد. در کل مهمترین ابزار رسیدن به وحدت، کاهش اختلاف طبقاتی در شهرهاست که این امر نیازمند عدالت اجتماعی است. به نوعی عدالت اجتماعی پیشنیاز وحدت در جامعه است که درباره این موضوع پیشتر بحث کرده ایم. در جامعه اسلامی قوانین باید به نحوی تدوین و اجرا شود که شکاف طبقاتی به حداقل برسد. به عنوان مثال بی قانونی در بازار آزاد مسکن و زمین یکی از دلایل افزایش اختلاف طبقاتی است. آیه ۱۰ سوره حجرات، یکی از روش های ممتاز انسجام اجتماعی را اشاعه فرهنگ برادری در بین مؤمنین معرفی می کند.

۳-۲-۴- توسعه اقتصادی

امروزه، اقتصاد یک اصل انکارناپذیر از امور شهری می باشد و نکته مهمی که باید در نظر گرفته شود این است مسائل اقتصادی و سیاسی از هم تفکیک پذیر نیست و یک مقوله جدید به نام اقتصاد سیاسی در دنیای امروز شکل گرفته است. چون سیاست یک جامعه از اعتقادات آن جامعه ناشی می شود، بنابراین اقتصاد یک جامعه با اعتقادات آن جامعه ارتباطات متقابل دارد. به عنوان مثال رسول خدا بازارهای متعدد مدینه را با هدف سیاسی و اقتصادی در تأمین امنیت تجار مسلمان در برابر بازارهای یهود در یک نقطه متحد نمود و با نظام بازرسی؛ بازار را کنترل کرد (ابن رومی، ۱۹۸۸: ۱۰۶۵).

رسول خدا به تأسیس بازار مدینه تأکید داشتند و در کنار مسجد النبی که محل تجمع انسان ها و نمازگزاران بوده، ایجاد گردید. نخستین بازارهای مسقف در شهرهای اسلامی، از قرن دوم هجری قمری در شهر کوفه و بغداد ساخته شد (البلاذری، ۱۳۴۶: ۲۱۷).

بازار در شهرهای اسلامی، از چنان اهمیت خاصی برخوردار است که باید آن را به عنوان یک نظام اجتماعی، اقتصادی و مذهبی مطالعه نماییم. این عناصر مهم شهرهای اسلامی با ملایمت و به طور بسیاربطئی و با تحرک شگفت انگیزی، خود را با تغییر و تحولات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی قرنما تطبیق داده است. باید گفت که بازارهای سنتی مسقف، یکی از دست آوردهای تمدن و فرهنگ اسلامی است که نه در مشرق زمین باستان نظیری داشت و نه در یونان و روم قدیم و نه در اروپای قرون وسطی (wirth, 1982: 198).

ویژگی و اصالت شهر اسلامی در ساختارهای بازرگانی آن نیز مشهود است که بصورت مجموعه ای یک دست و به هم پیوسته در یک فضای فشرده در میان شهر جای دارد و این ساختارها هنوز هم باوجود دگرگونی ظاهری، اصالت یک شهر اسلامی را تداعی می کند (دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۷۲: ۳۰۶).

بازار شهر اسلامی که خود به تنهایی نمی توانست احتیاجات روزافزون مردم را رفع نماید به ناچار در کنار خود، سراها، تیم ها، تیم چه ها، قیصریه و کاروانسراها را به وجود آورد، که هرکدام در کنار هم کارکرد و عملکرد خاص خود را دارند (بیگری، ۱۳۵۵: ۴۱).

اقتصاد به قدری در شهرهای اسلامی از اهمیت والایی برخوردار است که روایت شده است پیامبر در صدر اسلام از اسرای یهودی برای آموزش صنعتگری به مسلمان بهره می برده است و این موضوع بیانگر خودکفایی شهر اسلامی در اقتصاد است. در شهر اسلامی خودکفایی اقتصادی جامعه از اهمیت والایی برخوردار است و به خاطر همین امر بازار از عناصر اصلی شهر می باشد و صنعتگری و بازرگانی باعث رونق بازار می باشند.

امروزه در کلانشهرهای کشور فعالیت های اقتصادی تحت تاثیر رانت های غیر معقول مالکان فضاهای تجاری قرار گرفته است. اگر توجه داشته باشید در برخی مواردی، یک کالا در نقاط مختلف شهر دارای قیمت های مختلف است که این موضوع ناشی از اجاره بهای بالا مغازه هاست. مدیران شهری باید حتی المقدور از واسطه ها در اقتصاد شهری بکاهند. راه اندازی بازارهای هفتگی جهت عرضه مستقیم محصولات یکی از راهکارهای کاهش واسطه ها است که هم منافع تولیدکنندگان را دنبال می کند و هم منافع مصرف کنندگان. مدیران شهری می بایست تأمین فضای این بازارها و آنها را به عهده بگیرند.

۳-۲-۵- احترام به حقوق شهروندی

احترام به حقوق شهروندی یکی از مهمترین مسائل جامعه شهری است. در اینجا به برخی از اصول فرعی اسلامی در ارتباط با حقوق شهروندی که برگرفته از قرآن و احادیث است پرداخته شده است.

۳-۲-۵-۱- اصل آزادی انسانی

در اسلام به آزادی انسانی اهمیت بسیار داده می شود. در سوره بقره آیه ۲۵۶ به این موضوع اشاره شده است. در جامعه اسلامی آزادی انسانی تا وقتی مورد احترام قرار می گیرد که به جامعه و عموم شهروندان خدشه ای وارد نگردد (مطهری، ۱۳۶۴: ۹۲).

۳-۲-۵-۲- اصل ممنوعیت اعانت بر بدی ها (اعانت بر اثم)

گذشته از ممنوعیت و حرمت انجام بدی ها و ارتکاب زشتی ها و عدم رعایت حقوق و حدودی که بر ذمه شهروندان است، هرگونه یاری رسانی، مساعدت و زمینه سازی برای ارتکاب جرائم و بدی ها و ترک وظایف و

عدم تمکین به قواعد حوزه اخلاق شهروندی، قبیح و به لحاظ حقوقی و شرعی ممنوع و حرام است. به عنوان مثال هرگونه مجوز ساخت و ساز در مورد اماکنی که باشگاه ارتکاب محرمات و جرائم است ممنوع می باشد. طراحی و تهیه نقشه ساختمانهایی که در آنها معیار اخلاقی، اجتماعی و قواعد شریعت نادیده انگاشته شده، ممنوع است. ساخت و سازها و طراحی هایی که به اشراف به املاک دیگران می انجامد حرام است. برنامه ریزی و انجام هر نوع فعالیت اجتماعی و فرهنگی که با معیارهای اخلاقی و ارزش های معنوی جامعه ناسازگار است، ممنوع است.

۳-۲-۵-۳- اصل ممنوعیت و زیان رساندن به دیگران و ضمان آوری آن(اصل لاضرر)

در این اصل، هرگونه فعالیتی که موجب زیان رسانیدن به شهروندان توسط برخی دیگر می شود؛ نهی و ممنوعه تلقی می گردد و علاوه بر این، فرد خاطی ضمان آور نیز هست و نسبت به خسارت وارده ضامن است. این اصل از مهمترین و پرکاربردترین اصول حاکم بر مجموعه روابط شهری است. براساس این اصل هرگونه قانون گذاری، وضع عوارض، اقدام به ساخت و ساز و یا انهدام و تأسیس هرگونه مرکز، شغل و فعالیت که باعث زیان رسانی به شهروندان است ممنوع می باشد و عمل کردن به آنها، ضمان آور است. تصمیم گیران در امور شهری، در همه حال باید ملتزم و متعهد به رعایت این اصل باشد.

۳-۲-۵-۴- اصل عسر و حرج

با توجه به این اصل، قانونگذار در مقام تقنین تا جایی آزادی عمل دارد که مکلفان به آن قانون را دچار عسر و حرج ننماید. زمانیکه که وضع قانون یا اعمال تکلیف، شهروندان را به دشواری در تنگنا و مشقت بیندازد (موجب عسر و حرج بر شهروندان باشد) قانون از درجه اعتبار ساقط است و از آن پس الزام آور نیست. بسیاری از قوانین شهری و شهرداری ها در برخورد با طبقات ضعیف جامعه این اصل را رعایت نمی کنند.

۳-۲-۵-۵- اصل لزوم احترام به مقدسات ممنوعیت اهانت به آنها

احترام و گرامیداشت شعائر دینی و انسانی و هنجارهای اجتماعی که بدان ها با نگاه تقدس و ارزش نگریسته می شود امری واجب است و این امر شامل همه انسانها، نژادها و مذاهب مختلف می شود. به عنوان مثال نظام اطلاع رسانی شهری باید به گونه ای باشد که احترام مقدسات رعایت و از اهانت بدان ها پرهیز گردد. تخفیف در تعرفه های خدمات شهری در این اماکن، از جمله مصادیق احترام گذاردن به مقدسات دینی است. (سنایی راد، ۱۳۸۷: ۱۹۶)

۳-۲-۵-۶- اصل احترام مالکیت

مشروعیت و احترام مالکیت پدید آمده از راه های مشروع و ممنوعیت تصرف در دارایی های دیگران بنیان اصل احترام مالکیت است.

در این زمینه قرآن کریم در سوره نساء/ ۲۹ فرموده است: «ای مؤمنان، اموال یکدیگر را به باطل نخورید مگر تراضی در بین باشد و همچنین حدیث از پیامبر اسلام روایت می کند: «هرکس در زمین دیگری بدون اذن وی کشت نماید، در محصول حتی به اندازه هزینه اش حقی ندارد.» و همچنین پیامبر می فرماید: «آیا از حق همسایه آگاهی دارید. نباید به گونه ای اقدام به ساخت و ساز نمایید که مانع جریان باد به سوی خانه او

گردد مگر با کسب اجازه وی.» لازم به ذکر است که در برخی موارد اصولی مانند اصل لاضرر، اصل احترام مالکیت را زیر سلطه خود می برند به عنوان مثال مالکیتی که باعث زیان به عموم می شود باطل می گردد. سلب مالکیت اموالی که مانع پیشرفت طرح های شهری می شود و در اختیار گرفتن این املاک به ازای معوض ملکی و پولی در جهت تامین منافع عمومی از وظایف شهرداری هاست.

۳-۲-۵-۷- اصل حکم به صحت اعمال شهروندان

صحیح دانستن تعاملات، تعهدات، رفتارها و کردارهای شهروندان و حکم بر صحت آنان به عنوان مثال هرگونه فعالیتی که با آگاهی و تأیید شهروندان صورت بگیرد؛ صحیح می باشد و اگر حالت کلاهبردانه داشته باشد حرام است. در حوزه کاربردی این اصل، مجموعه تعاملات درون شهری از حوزه قانون گذاری و تصمیم گیری تا حوزه عمل و ساخت و ساز و معاملات را در بر گرفته و فرآیند تعاملات شهری را تنظیم، تصحیح و تسریع می کند.

این اصل در رفتار جمعی آحاد جامعه با یکدیگر و در تعاملات نهاد مسئول بسیار کاربرد دارد و شکاف های گوناگون اجتماعی مثل شکاف دولت و ملت، اختلافات اقشار اجتماعی، تضادهای صنفی را بهبود می دهد.

۳-۲-۵-۸- اصل الزام آور بودن تکالیف نسبت به بخش مقدور آن

مسئولیت آحاد جامعه و نهادهای متولی در حد قدرت و توان خویش؛ مفهوم این اصل را می رساند. برابر این اصل نهادهای متولی شهری هرچند که بر اثر محدودیت امکانات و یا موانع موجود نتوانند ساختار شهری ایده آل را محقق سازند، تا آن جا که ممکن است می بایست به هدف ایجاد شهر سالم و آرمانی نزدیک گردند.

۳-۲-۵-۹- اصل ممنوعیت اتلاف و ضمان آوری آن (عدم اعمال زیان و ضرر)

پیامبر اکرم فرموده اند: «شما به خود یا دیگران آسیب نرسانید و دیگران نیز به خودشان یابه شما آسیب وارد نسازند».

تلف کردن و از بین بردن اموال دیگران و یا وارد ساختن خسارت به آنها، چه با آگاهی کامل و چه از سر غفلت، حرام و ممنوع و ضمان آور است. این اصل کاربردهای بسیاری دارد که به برخی از آن ها در زیر اشاره شده است.

- مسئولان امور شهری باید از تصویب قوانین و طرح هایی که به اتلاف غیرضروری اموال دیگران می انجامد خودداری کنند.

- هر اقدام مستقیم و غیرمستقیم شهروندان خاطی که موجب زیان رسیدن و تهدید دیگران شود ضمان آور و مسئولیت آور است مانند قرار دادن اشیاء در مسیرهای عمومی.

- چنانچه مسئولان امور شهری به تعهدات رسمی و عرفی خود عمل ننمایند و بر اثر آن زبانی به آحاد جامعه وارد شود، مسئولیت آور و ضمان آور خواهد بود. به عنوان مثال به خاطر سوء مدیریت، برق منطقه ای قطع شود و به شهروندان و صنعتگران زیان وارد شود، مسئول آن، زیان حاصله را باید جبران کند.

۳-۲-۵-۱۰- اصل عدم ضمان نیکوکار

اگر انسانی یا نهادهای دولتی به قصد خیرخواهی و کمک به دیگران دست به اقدامی بزنند و در آن اقدام ضرری به کمک گیرنده وارد شود، برای فرد نیکوکار ضمان وجود نخواهد داشت. بنابراین در امور شهری، رفتار نهادهای امدادگر اعم از آتش نشانی، پلیس، هلال احمر، بهزیستی، نیروهای امداد و غیره شامل این اصل می شوند.

۳-۲-۵-۱۱- اصل غرور

غرور در لغت به معنی فریفتن است. بر طبق این اصل چنانچه شهروندی بر اساس اطلاعات، داده های غلط دیگر شهروندان و یا نهادها؛ اقدام به انجام کاری کند و در این اقدام زیان ببیند و این زیان عقلاً عرفاً مستند به نادرستی آن اطلاعات باشد، فریبنده نسبت به زیان وارده ضامن و مسئول است. بر اساس این اصل کارشناسان و متخصصانی که بر اساس نظر آنها اتخاذ تصمیم می شود می بایست حداقل اطمینان به امین بودن آنان وجود داشته باشد. به عنوان مثال ارائه اطلاعات غلط از راه نصب علائم فریبنده چنانچه به زیان شهروندان باشد، ضامن آور است.

۳-۲-۵-۱۲- اصل قرعه

به هنگام پدید آمدن مشکل یا معضل در مورد حقوق شهروندان یا تقسیم املاک بین افراد یا تشخیص موضوع حکمی از احکام قرعه به عنوان اصلی راه گشا استفاده می نمایند. اصل قرعه در زمینه هایی از جمله تقسیم اراضی مشترک و همانند آن، تقسیم امکانات شهری دارای محدودیت، تقسیم حقوق و مزایای شهروندی که خواهان بسیار دارد و دیگر مسائل شهری و شهرسازی از این قبیل تأثیرگذارند (سنایی راد، ۱۳۸۷: ۱۹۶).

۳-۲-۵-۱۳- اصل اضطرار

پدید آمدن شرایط و اوضاعی که انسان، علی رغم میل باطنی خویش به ناچار (ولی بدون تهدید) عملی را انجام دهد و قانونی را نقض نماید، شرایط و حالت اضطرار نام دارد و آثار ممنوعیت و جرم قانونی به آن عمل استوار نمی گردد. در این اصل شهروند در شرایط اضطراری مجاز نیست به قوانین عادی عمل کند و باید به حسب اضطرار به حکم و قانون حال اضطرار عمل نماید (انصاری، ج ۲: ۲۴۵).

در باب این اصل موارد زیر قابل بررسی است

- اضطرار گاهی نوعی و فراگیر است و برای عموم شهروندان پدید می آید همانند شرایط جنگ و گاهی شخصی و فردی به حالات محدود است (حکیم، ج ۲: ۲۹۵).
- اضطرار هر چند احکام طبیعی را ملغی و بلا اثر می سازد، لکن ضمان حاصل از اعمال اضطرار باقی و برقرار است (خوئی، جلد ۲: ۴۳۳) به این معنی که مثلاً اگر شهرداری از سر اضطرار خانه فردی را تخریب نماید، هر چند تخلف و جرم کیفری محسوب نمی گردد، اما ضمان شهرداری نسبت به ارزش و بهای ملک بر ذمه شهرداری می باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸: ۵۶).

۳-۲-۵-۱۴- اصل الزام آوری قراردادهای و پیمان ها

بر پایه این اصل تمامی قراردادهای و پیمان های منعقد الزام آورند و طرفین قرار ملزم هستند به مفاد قرارداد عمل نمایند و حق تخلف از قرارداد را ندارند. این اصل فراگیر بوده و چه طرفین قرارداد اشخاص حقیقی باشند و چه حقوقی و چه فرد در مقابل مجموعه قرار گیرد، این اصل الزام آور است. (خمینی، جلد ۱: ۱۸۱-۱۸۵) (بجنوردی، ج ۵: ۱۶۳) (خوئی، جلد ۲: ۱۴)

قانون مدنی نیز می فرماید: عقودی که بر طبق قانون واقع شده باشند بین متعاملین لازم الاتباع است مگر اینکه به علت قانونی فسخ شود (صغیری، ۱۳۷۷: ۶۷).
طبق این اصل تمامی قراردادهای مدیریت شهری و نهادهای سازمان دهنده امور شهر با افراد حقوقی و حقیقی، الزام آور است و مدیریت شهری نمی تواند بدون مستند قانونی، از عمل به تعهدات خویش سربر تابد (سنایی راد، ۱۳۸۷: ۱۹۱).

۳-۲-۵-۱۵- اصل احترام به اموال و حقوق عمومی

با توجه به اینکه مالکیت عمومی حقوق کلی عموم شهروندان محسوب می شود، اسلام اهمیت ویژه ای در این زمینه قائل است. به عنوان مثال در باب انسداد معبر (حکیم، ۱۳۸۱: ۴) حدیثی از پیامبر اسلام روایت شده است: «هرگاه شخصی در حال عبور از مسیری شاخه گیاه خاردار (مانعی) را مشاهده کند و آن را بردارد، خداوند از او شکرگزاری نموده و او را می آمرزد» و یا حدیث دیگری از پیامبر که می فرمایند: «از نشستن در معابر خودداری کنید». در این اصل احترام و حراست از اموال عمومی وظیفه همه شهروندان است.

۳-۲-۵-۱۶- اصل احترام به حریم دیگران

بر اساس این اصل حریم دیگران باید مورد احترام قرار گرفته و تجاوز به آن به واسطه دید مستقیم اکیداً ممنوع شده است. در شهر اسلامی، ارتباط بین قلمرو خصوصی خانه و قلمرو عمومی خیابان، بسیار متفاوت با غرب بوده است و بسیار پررنگ تر است. (دانتون، ۱۳۸۳: ۴۴). در این زمینه حدیثی از پیامبر اسلام روایت می کند: هرگاه شخصی بدون اذن ساکنین به درون خانه ای نگاه کند و چشم او را کور کنند، حقی برای تقاضای دیه یا قصاص ندارد.

۳-۲-۵-۱۷- اصل تشویق بر مسئولیت پذیری و تکیه بر وجدان عمومی

فرهنگ زنده و پویا نیاز دارد که بطور پیوسته به حافظه جمعی ارجاع کند؛ که این حافظه در شکل و قالب ساخت شهرهایش متجلی می شود. محو شدن این مواد و عناصر منجر به از دست رفتن هویت و سرانجام وابستگی فرهنگی می گردد (گالانتای، ۱۳۸۳: ۱۷).

در این زمینه به عنوان مثال در همسایه داری پیامبر می فرمایند: «خداوند امنیت را برای کسی که با شکم سیر بخوابد و همسایه اش گرسنه باشد، فراهم نمی آورد.»

۳-۲-۵-۱۸- اصل تشویق بر پاکیزگی

با توجه به اینکه آثار سوء عدم پاکیزگی و بهداشت دامنگیر کل جامعه شهری می شود، اسلام اهمیت ویژه ای به امر پاکیزگی قائل است. پیامبر نیز احادیث بسیاری در این زمینه روایت فرموده اند که به برخی از آنها اشاره شده است.

حدیث: «خویشتن را پاکیزه نگه دارید که اسلام پاکیزه است».

حدیث: «پاکیزگی مشوق ایمان است و جایگاه مؤمن در بهشت است».

۳-۲-۶- امنیت و ایمنی

ایمنی شهر از دو جنبه قابل بررسی است

الف) ایمنی در برابر بلاهای انسانی.

قرآن در سوره حشر/۱۴ می فرماید: «آنان جز در قریه هایی که دارای استحکامند یا از پشت دیوار با شما نخواهند جنگید» و در سوره فجر/۸ و ۷ شهر مستحکم را چنین توصیف می کند: «صاحب ستون های بلند که ماندش در شهرها ساخته نشده بود».

از این آیات برگرفته می شود یک شهر اسلامی باید در برابر دشمنان و بلاهای انسانی مستحکم باشد و مسائل نظامی در طراحی شهر حائز اهمیت است. با توجه به شرایط سیاسی کشور ما علاوه بر به کارگیری تمهیدات نظامی، بکارگیری پدافند غیر عامل در طراحی شهرها بویژه کلانشهرها، از اهمیت بسیار والایی برخوردار است که متأسفانه کلانشهرهای ما و بویژه پایتخت در این زمینه بسیار ضعیف هستند.

طراحی پدافند غیر عامل شهرها علمی نوین است که نیاز به پژوهش های میدانی و کتابخانه ای بسیاری

دارد.

ب) ایمنی در برابر بلاهای طبیعی

در این باب قرآن در سوره اعراف/۹۷ و ۹۸ فرموده است: «آیا ساکنان شهرها ایمن شده اند، از این که عذاب ما شامگاهان، درحالی که به خواب فرو رفته اند به آنان برسد؟ و آیا ساکنان شهرها ایمن شده اند از این که عذاب ما نیمروز، درحالی که به بازی سرگرمند به ایشان در رسد».

این آیه بیانگر این است که مدیریت بحران بلاهای طبیعی از جمله زلزله، سیل، طوفان و ... از اهمیت بسیار والایی برخوردار است و در دنیای امروز بسیاری از جوامع شهری از عدم مدیریت بحران گزند می بینند.

امروزه با توجه به پیشرفت علوم زمین شناسی و همچنین پیشرفت علوم مهندسی عمران، قوانین شهری باید به گونه ای تدوین گردد که از مکانیابی ساختمانها بر روی گسلها جلوگیری و همچنین آئین نامه های ساخت و ساز با توجه به علم نوین مهندسی و صنعتی سازی ساختمان در جهت مقابله با سیل و زلزله تصویب و اجرا گردد.

البته با توجه به شدت لرزه خیزی بالای کشور، شرایط اقتصادی برای ساخت و ساز باید مهیا شود تا شهروندان از نوسازی استقبال کنند. تدوین ساختارهای اجرایی جهت کنترل هزینه نیروی ساخت و قیمت مصالح ساختمانی جهت کاهش قیمت مسکن امری ضروری است.

امنیت در شهر از جنبه های مختلف از جمله اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی و ... قابل بررسی

است (طباطبائی، جلد ۱۲: ۳۶۲) (طبرسی، جلد ۵: ۳۸۹).

قرآن در سوره نحل/۱۲ در این زمینه فرموده است: «و خدا شهری را مثال زده است که امن و امان بود و روزیش از هر سو می رسد، پس ساکنانش نعمتهای خدا را ناسپاسی کردند و خدا هم به سزای آنچه انجام می دادند، طعم گرسنگی و هراس را به مردم آن چشاندید»

یکی از جنبه های مهم امنیت در جوامع شهری، امنیت راههاست. قرآن در این زمینه در سوره سبأ/۱۸ می فرماید: «و ما به میان آنها و شهرهایی که پر نعمت و برکت گردانیم و قریه هایی نزدیک به هم قرار دادیم با فاصله کوتاه و سیر سفری معین و آنها را گفتیم که در این ده و شهرهای نزدیک به هم، شبان و روزان را به ایمنی کامل مسافرت کنید.»

از دیگر جنبه های مهم امنیت در جوامع شهری، امنیت اخلاقی است. قرآن کریم در سوره انبیاء/۷۴ در این زمینه می فرماید: «و به لوط حکمت و دانش عطا کردیم و او را از آن شهری که مردمش کارهای پلید می کردند نجات دادیم به راستی که آنها گروه بد و منحرفی بودند» و در جای دیگر قرآن کریم می فرماید: «و چون بخواهیم شهری را هلاک کنیم، خوشگذرانانش را و او می داریم تا در آن به انحراف و فساد پردازند و در نتیجه عذاب به آن شهر لازم گردیده پس آن را یکسره زیر و زبر کنیم.»

فساد اخلاقی از عوامل نابودی شهرهاست و امنیت اخلاقی از شاخصه های شهر مطلوب و ماندگار است. فسق از شمار عوامل مهم نابودی شهرهاست (نهج البلاغه، نامه ۵۳). با توجه به شرایط اقتصادی موجود و بالا رفتن سن ازدواج جوانان؛ بکارگیری راهکارهای شرعی جهت تأمین امنیت اخلاقی جامعه امری ضروری است.

ایمنی و امنیت در جوامع شهری از لحاظ جنبه های مختلف تأمین نیاز به نهادهای هشدار دهنده و هدایت گر دارد.

قرآن کریم در سوره شعراء/۲۰۸ می فرماید: «و هیچ شهری را هلاک نکردیم مگر آن که برای آن هشدار دهندگانی بود»

از این آیه برگرفته می شود که جامعه انسانی نیازمیرم به نهادهای هشدار دهنده و هدایت گر دارد. امروزه این نهادها می تواند در قالب پلیس، شهرداری، ارتش و ... ایفای نقش بکنند.

۳-۲-۷- تعاون و همیاری

اصل تعاون و همیاری بیشمار در قرآن و روایات ائمه اطهار اشاره شده است. برای حمایت اقتصادی از طبقه کم درآمد و متوسط بهترین راهکار ترویج و پیاده سازی تعاون می باشد. تأسیس شرکت های تعاونی در حوزه مسکن و امور اقتصادی با حمایت شهرداری ها و دولت گامی مهم برای رفاه اقتصادی شهروندان محسوب می شود.

۳-۲-۸- حفظ محیط زیست و توسعه پایدار

در صدر اسلام پیامبر برای توسعه و حفظ و تثبیت محیط زیست آرمانی که از مفاهیم شهرسازی اسلامیست از وقف، اقطاع، حمی و حسیبه کمک گرفت و زمینه نخستین و کارآمدترین تشکیلات اسلامی را فراهم ساخت.

وقف از جمله مفاهیم دینی بین‌الادیانی است که ملل مختلف به ویژه ایرانیان قدیم بدان پای بند بوده اند صدقات جاریه و اوقاف در آتشکده ها، کتیبه ها و کلیسا ضامن تداوم شهرها بوده است (شهابی، ۱۳۸۳: ۲۰۳).

۳-۲-۸-۱- اصل بوم محوری

یکی از ویژگیهای قابل توجه شهر اسلامی در مفهوم سنتی آن عبارت بوده است از هم سازی کامل آن با بوم طبیعی و هماهنگی آن با آب و هوا و سایر شرایط طبیعی و اقلیمی. شهر اسلامی همواره هم ساز و هم سو با نیروها و عناصر طبیعت بنا شده است و حداکثر استفاده بهینه از نور، باد، سایه، آب و موادی که در دسترس بوده است به عمل می آمده است (نصر، ۱۳۸۶).

در باب این موضوع اصول فرعی زیر حاصل می شود:

۱- امروزه با توجه به افزایش جمعیت کره زمین و گرمای روز افزون کره زمین در جهت رسیدن به توسعه پایدار برای نسل های آینده؛ حفظ محیط زیست از اهمیت بسیار والایی برخوردار است.

۲- بطور کلی عملکردهای انتظام بخش در مجتمع های زیستی می بایست دارای جنبه اکولوژیکی، جمعیتی، تخصصی و تکنولوژیکی باشد. (باپورت، ۱۳۸۴: ۴۱۴)

طرح و شکل ساختاری شهر باید با توپوگرافی و شرایط آب و هوایی سازگاری داشته است. در قدیم استفاده از مفاهیمی چون حیاط خلوت، تراس، خیابان های پوشیده و باریک و باغها، بیانگر این شرایط بوده اند. این قبیل عناصر به منظور تطابق با شرایط آب و هوایی گرم حاکم بر محیط زندگی مسلمانان؛ طراحی می شده اند (غنی زاده، ۱۳۸۶). در این زمینه در احادیث آمده است: «هرکس درختی را قطع نماید، خداوند او را در آتش می افکند» و قرآن کریم نیز فرموده است: «قطعاً برای مردم سبا در محل سکونتشان نشانه رحمتی بود و باغستان از راست و چپ، به آنان گفتیم از روزی پروردگاران بخورید و او را شکر کنید شهری است خوش و خدایی آمرزنده.»

۳-۲-۹-۲- اصل حفظ منابع طبیعی

در زمینه مسائل زیست محیطی و منابع حیاطی در متون اسلامی رهنمودها و دستورات ارزشمندی وجود دارد، طوری که سرنوشت انسانها و اقدامی که در مصرف منابع دقت نمی کنند و در پی تخریب منابع برمی آیند، چیزی جز نابودی نیست. همچنین براساس آموزه های پیامبر اکرم آدمی از استفاده مفرط از منابع و تخریب محیط اطراف (جاندار و بی جان) نهی شده است. پیامبر فرموده است: «از زمین آب و خاک و ... حفاظت کنید که آن مادر شامست» همچنین قرآن در سوره انعام/۱۶۵ می فرماید: «اگر ابناء بشر، منابع طبیعی را محافظت نمایند، از زندگی بهتری برخوردار می شوند و اگر آنها این منابع را مورد تخریب قرار دهند، بدون شک تنبیه به دنبال آن خواهد آمد». در احادیث روایت شده است: «مسلمانان در سه چیز شریکند: آب، مرتع، آتش». این حدیث بیانگر یک توسعه پایدار جهت استفاده درون نسلی و بین نسلی جامعه بشری است. با توجه به مطالب گفته شده در دنیای امروز با توجه به رشد تکنولوژی، باید از منابع جدید انرژی مانند انرژی زمین گرمایی و یا انرژی هسته‌ای استفاده کرد. با رعایت اصل توسعه پایدار استفاده از انرژی های فسیلی و جنگلها وغیره را باید تا حد امکان کاهش داد و این منابع را برای نسلهای بعدی بشر ذخیره کنیم و

این منابع را برای کارایی های متفرقه در آینده حفظ کنیم. باید با استفاده از منابع بازیافتی بیشتر در حفظ منابع طبیعی، کوشا باشیم.

۲-۹-۳- اصل عدم اسراف و تبذیر

اعتدال و میانه روی در مصرف، استفاده بهینه از امکانات، پرهیز از هرگونه هزینه بیهوده و پرهیز از مصرف نابجای دارائی ها و امکانات در جامعه اسلامی بسیار تأکید شده است. احادیث بسیاری در باب این موضوع روایت شده است از جمله: «خداوند اسراف کاران را دوست ندارد». «بخورید و بیاشامید ولی اسراف نکنید» و... در دنیای امروز با توجه به کمبود منابع آب آشامیدنی، می توان در این زمینه شبکه آب آشامیدنی و آب مصرفی را جدا نمود. استفاده از فن آوری نوین در آبیاری زمین های کشاورزی در این زمینه مفید واقع می شود. در استفاده از منابع آب زیرزمینی باید بازنگری جدی صورت پذیرد. در زمینه انرژی، عایق بندی مسکن از اهمیت والایی برخوردار است. بکارگیری اصول بازیافت پسماند ها و هرم مشهور سلسله مراتبی آن (فعالیت های R³) در تحقق عدم هدر روی منابع غنی بازیافت؛ بسیار مهم است (Guilamo, 2007).

در باب این موضوع توسعه شهر الکترونیک به عنوان مهمترین ابزار توسعه پایدار، تاثیر بسزایی در صرفه جویی منابع انرژی، محیطی، انسانی و حتی زمان دارد که علاوه بر این مزایا یک آرامش و سلامت ویژه به شهر هدیه می کند. این امر جهت تحقق اصل عدم اسراف و تبذیر باید در اولویت های برنامه ریزی شهری قرار گیرد.

ردیف	اصول فرعی	خلاصه پیشنهادات در باب موضوع فروع اسلامی با توجه به شرایط موجود شهر های کشور
۱	رفاه و کرامت انسانی	بازنگری در قوانین شهری جهت تأمین رفاه و کرامت انسانی در حوزه های اقتصادی و اجتماعی
۲	اندیشه محوری	اندیشه محوری با تأکید بر دانش جمعی (شورا محوری) و تخصص گرایی باید اساس هر طرح شهری باشد.
۳	وحدت و رأفت	تدوین و اجرای ضوابط شهری مربوطه جهت کاهش اختلاف طبقاتی و ارتقاء وحدت و رأفت در جامعه (مانند برنامه ریزی زمین و مسکن)
۴	وحدت و رأفت	تدوین ضوابط مربوطه برای حفظ وحدت سیمای شهر و خارج کردن تجملات و اختلاف طبقاتی از ظاهر شهر جهت جلوگیری از آسیب های روانی وارد به جامعه
۵	توسعه اقتصادی	تدوین ضوابط مربوطه و برنامه ریزی جهت کاهش رانت مالکان فضا های تجاری و کاهش آثار سوء آن بر سفره های شهروندان
۶	توسعه اقتصادی	برنامه ریزی مدیران شهری جهت راه اندازی بازارهای هفتگی با اطلاع رسانی جامع به شهروندان جهت استفاده
۷	حقوق شهروندی	تطابق قوانین شهری با اصول حقوقی اسلام با بکارگیری متخصصان مربوطه
۸	ایمنی و امنیت	انجام مطالعات پژوهشی و میدانی جهت طراحی پدافند غیر عامل در کلانشهر ها بویژه پایتخت
۹	ایمنی و امنیت	بکارگیری علوم نوین ساخت و ساز و صنعتی سازی ساختمان جهت کاهش قیمت ساخت با توجه به نیاز نوسازی وسیع در شهر های لرزه خیز کشور
۱۰	ایمنی و امنیت	اصلاح کاربری اراضی شهر ها با توجه به بلایای طبیعی (زلزله و سیل) و پایداری محکم دستگاه های اجرایی جهت اجرای آن
۱۱	ایمنی و امنیت	تدوین ساختار های اجرایی جهت کنترل هزینه نیروی ساخت و قیمت مصالح ساختمانی جهت کاهش قیمت مسکن و افزایش تمایل اهالی بافت فرسوده برای نوسازی
۱۲	ایمنی و امنیت	بکارگیری راهکار های شرعی جهت تأمین امنیت اخلاقی جامعه با توجه به شرایط اقتصادی موجود و بالا رفتن سن ازدواج جوانان
۱۳	ایمنی و امنیت	توسعه نهاد های هشدار دهنده جامعه در کنار فرهنگ سازی جهت افزایش مشارکت شهروندی
۱۴	تعاون و همیاری	توسعه شرکت های تعاونی در حوزه های مسکن و امور اقتصادی با هدف حمایت از طبقات کم درآمد و متوسط جامعه
۱۵	بوم محوری و توسعه پایدار	توسعه شهر الکترونیک و بالا بردن امنیت فضاهای مجازی در کنار فرهنگ سازی و آموزش با توجه به صرفه آن در منابع مالی، انسانی، محیطی، زمانی و کاهش آلودگی های هوا، صوتی و آثار سوء آن
۱۶	بوم محوری و توسعه پایدار	تأکید بیشتر بر اهداف توسعه پایدار از جمله مدیریت پسماند؛ حمل و نقل عمومی، حفظ منابع طبیعی

۳- نتیجه گیری

برنامه ریزی شهری و منطقه ای از علومی است که نقش مهمی در هدایت جوامع انسانی به سمت سعادت بشری دارد و این برنامه ریزی جهت دستیابی به چهار چوبی مطمئن، نیاز به اصول خاص خود دارد. از

طرفی دین اسلام دارای اصولی و فروعی است که مبنای هر حرکتی در جهان اسلام است. امروزه در جهان اسلام، شهرها بیشتر مسلمان نشین هستند و کمتر شهر اسلامی از لحاظ مفهوم واقعی مشاهده می‌شود. اختلاف طبقاتی شدید، آسیب‌های اجتماعی، آشفتگی جوامع و مواردی از این قبیل حاکی از این موضوع است. این موضوع به خاطر کم‌رنگ شدن فلسفه اسلامی و همچنین احاطه فرهنگ غرب بر زندگی مسلمانان می‌باشد. یکی از مهمترین فلسفه‌های اسلامی، مکتب فلسفه اصفهان است. یکی از شاخصه‌های مکتب فلسفی اصفهان به طور عام که آن را ممتاز می‌گرداند، تلاش حکمای این مدرسه فلسفی در اثبات هماوایی آموزه‌های شیعی و اندیشه‌ها و رهیافتهای جهان شمول فلسفی است بطوری که فلسفه و شریعت در این مکتب با هم ترکیب می‌شوند. از این رو در جای جای آثار برجای مانده از ایشان، تمسک و استشهادهای مکرر به آیات و روایات مروی از ائمه معصوم(ع) موج می‌زند. برنامه ریزی شهری یکی از علوم است که نقش مهمی در هدایت جوامع انسانی به سمت سعادت بشری دارد و این برنامه ریزی جهت دستیابی به چهار چوبی مطمئن، نیاز به اصول خاص خود دارد. از طرفی دین اسلام دارای اصولی و فروعی است که مبنای هر حرکتی در جهان اسلام است و با اعانت از مکتب فلسفی اصفهان می‌توان این اصول و فروع را در ساختارهای برنامه ریزی و اجرایی در حوزه شهر پرورش داد. در این مقاله هدف بر این است که با تکیه بر آموزه‌های قرآنی و روایی اسلام و با الهام از مکتب فلسفه اصفهان، اصول و فروع اسلامی در برنامه ریزی شهری و منطقه‌ای شهرهای اسلامی تعریف گردد و در نهایت مبانی نظری مربوطه در قالب کاربردی و اجرایی نمود پیدا کند. این اصول عبارتند از نبوت، امامت، عدل، توحید، معاد و فروع، شامل موارد زیر می‌شود: رفاه و کرامت انسانی، اندیشه محوری، وحدت و رأفت، توسعه اقتصادی، احترام به حقوق شهروندی، امنیت و ایمنی، تعاون و همیاری، حفظ محیط زیست و توسعه پایدار. در ادامه پس از تعریف یک چارچوب برنامه ریزی شهری و منطقه‌ای شهرهای اسلامی (اصول و فروع صدر اشاره) بر اساس مبانی مکتب فلسفی اصفهان و در راستای تحقق کاربردگرایی مبانی نظری، شرایط فعلی جامعه شهری مورد تحلیل قرار گرفته است و در نهایت جهت برون رفت از بحران‌های موجود، راهکارهای مورد نیاز با بهره‌گیری از دانش روز برنامه ریزی شهری و منطقه‌ای پیشنهاد گردیده است. برای اصول شهری در مجموع ۲۴ پیشنهاد و برای فروع شهری در مجموع ۱۶ پیشنهاد با توجه به شرایط موجود شهرها ارائه شده است. در پایان شایان ذکر است اگر در دوران صفویه و بویژه دوران شاه عباس کشور دارای اقتدار جهانی بوده است بخاطر این نکته بوده است که با اتکا به مکاتب اسلامی همچون مکتب فلسفی اصفهان، هر حرکتی با الگوی ناب اسلامی انجام می‌شده است و متون دینی اعم از قرآن و سنت نبوی و علوی، مبدع یک جهان بینی و انسان‌شناسی نظام مند و عقلانی بوده است. دانشمندی مانند شیخ بهایی این نظام عقلانی را با علمی مثل شهرسازی و مدیریت شهری تلفیق می‌کرده‌اند و شهری همچون اصفهان بنا کرده‌اند که در زمان خود سرآمد شهرهای جهان بوده است. هدف نگارندگان این مقاله با اتکا به مکتب فلسفه اسلامی، احیای افکار دانشمندی همچون شیخ بهایی با توجه به شرایط عصر حاضر است و امید است با ارائه چنین پژوهش‌هایی، گامی برای ساماندهی معضلات و مشکلات جدید شهرها و کلانشهرها برداشته شود.

منابع ویژه

- قرآن کریم
- نهج البلاغه

- ابن الرامی، الاعلان با حکام البنیان، تحقیق عبدالقادر اسکندریه، ۱۹۸۸ م
- ابن خلدون . ۱۹۳۰ . مقدمه ، قاهره .
- المحاسن : ۲ / ۴۴۶ / ۲۵۳۱ منتخب میزان الحکمة : ۲۷۶ .
- انصاری، شیخ مرتضی، قواعد الاصول، ج ۲.
- انصاری قمی ، محمد علی ، غررالحکم ، انتشارات امام عصر(عج)، قم.
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر. ۱۳۶۲، ترجمه و شرح باب حادی عشر، ترجمه و شرح محمد تقی محمدی، قم.
- حمصی رازی ، سدید الدین. ۱۴۱۲ق، المنفذ من التقلید، قم، مؤسسه نشر الاسلامی.
- حکیم، سید محسن. حقایق الاصول، ج ۲.
- خمینی، سید روح الله، تحریر الوسیله.
- خوئی، سید ابوالقاسم. مصباح الاصول، ج ۲.
- شیخ حر عاملی ، وسائل الشیعه ، انتشارات اسلامی ، قم.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. ۱۴۱۱ق، تفسیر القرآن، تصحیح محمد خواجوی ، قم، بیدار، چاپ دوم.
- طباطبائی، تفسیر المیزان، جلد ۱۲،
- طبرسی، مجمع البیان، جلد ۵
- طوسی، خواجه نصیرالدین. ۱۳۳۵، فصول العقاید، به کوشش محمد تقی دانش پژوه، تهران، دانشگاه تهران
- فارابی، ابونصر. ۱۹۹۱ م، آراه اهل المدينه الفاضله، تحقیق دکتر البیر نصری نادر، بیروت، دارالمشرق
- قاضی نعمان مغربی، ابی حنیفه نعمان بن محمد بن منصور، (۱۳۸۳)، دعائم الاسلام فی ذکر الحلال و الحرام، دار المعارف مصر، قاهره.
- مجلسی، محمد باقر ، بحار الانوار. جلد ۲۵. تهران: دارالکتب الاسلامیه
- مجلسی، محمد باقر ، بحار الانوار. جلد ۴۰. تهران: دارالکتب الاسلامیه
- مطهری، مرتضی. مجموعه آثار، تهران، صدرا، برگرفته از سایت(www. Nasime motahar. com).
- مطهری، مرتضی. ولاءها و ولایت ها. تهران انتشارات صدرا، برگرفته از سایت(www. Nasime motahar. com)
- مطهری، مرتضی. نبوت، تهران انتشارات صدرا، برگرفته از سایت(www. Nasime motahar. Com)
- مطهری، مرتضی، پیرامون جمهوری اسلامی، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۶۴.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان. اوایل المقالات

سایر منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین ، «ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام»، ج ۲، تهران، انتشارات طرح نو. ۱۳۷۹
- اکبری ، فتحعلی ؛ محمدی بارچانی ، علیرضا. ویژگی های فکری جریان فرعی مکتب فلسفه اصفهان. ۱۳۹۱ .
(<http://safiesfahani.com/falsafe/190-jariane-farei-maktab-esfahan>)
- امامی جمعه ، سید مهدی . ۱۳۸۳. بررسی و تحلیل دوره فلسفی اصفهان و دو مکتب فلسفی آن ، فصلنامه خرد نامه صدرا ، شماره سی و هفتم
- البلاذری، احمد بن یحیی. فتوح البلدان، ترجمه آذرنوش، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. ۱۳۴۶.
- اهلرز، اکارت، شهر شرقی اسلامی (مدل و واقعیت) ، ترجمه محمد حسن ضیا توانا، مصطفی مؤمنی، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی شماره ۳۲، مشهد، ۱۳۷۲.
- اوجبی ، علی . شمسای گیلانی و مکتب فلسفی اصفهان ، فصلنامه آئینه میراث ، شماره پیاپی سی - سی و یک . ۱۳۸۴.

- باپورت، امس، منشاء فرهنگی مجتمع‌های زیستی، ترجمه راضیه رضازاده، دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۳۸۴.
- بجنوردی، اسماعیل، قانون مدنی، انتشارات فروزش، تهران، ۱۳۷۷.
- بیگلری، اسفندیار. بازارهای ایران. مجله هنر و معماری، شماره ۱۶۲، ۱۳۵۵.
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر. ترمینولوژی حقوق. انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۷۷.
- حکیم، بسیم سلیم. شهرهای عربی-اسلامی: اصول شهرسازی و ساختمانی، ترجمه: محمدحسین ملک احمدی و عارف اقوامی مقدم، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۱.
- دانتون، مارتین جی، مفهوم اجتماعی مکان: شهر در غرب و در جهان اسلام، مهدی افشار، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران، ۱۳۸۳.
- دانشنامه جهان اسلام، مقاله بازار. گروه نویسندگان و مترجمان، تدوین کننده ایرج پروشانی، ۱۳۷۲.
- دهباشی، مهدی. نگاهی به مکتب فلسفی اصفهان و بنیانگذاران آن. مجله فرهنگ هنر. شماره سوم. ۱۳۷۴.
- ربانی؛ رسول، ایازی، سیدعلی نقی. تبیین اندیشه اسلامی پیرامون شهر و شهرنشین با تأکید بر متون دینی، سمینار شهر اسلامی. دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۸.
- زنجانی‌زاده، هما. بررسی وضعیت زنان و امنیت شهری و عوامل تاثیرگذار بر کاهش امنیت زنان. ۱۳۸۱. www.tehrantraffic.org
- سلطان زاده، حسین، روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، انتشارات آگاه، تهران، ۱۳۷۳.
- سنایی راد، عباسعلی. برخی از اصول حاکم بر مناسبات شهرسازی و شهروندی در متون اسلامی - مجموعه مقالات نخستین همایش آرمانشهر اسلامی، اصفهان، ۱۳۸۷.
- شفق، سیروس، نقش بازار در ساختار فضایی شهرهای اسلامی، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ۱۳۷۸.
- شهبابی، علی اکبر. تاریخچه وقف در اسلام. دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۳.
- صابری فرد، رستم. تاریخ علم برنامه ریزی شهری، انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران، ۱۳۸۷.
- صغیری، اسماعیل. قانون مدنی، انتشارات فروزش، تهران، ۱۳۷۷.
- فراهانی فرد، سعید. نگاهی به فقر و فقرزدایی از دیدگاه اسلام، چاپ اول، انتشارات کانون اندیشه جوان. ۱۳۷۸
- غنی زاده، مسعود. نگاهی به شهر و تمدن اسلامی، ۱۳۸۳. (<http://www.bashgah.net/pages-12764.html>)
- کانون ایرانی پژوهشگران فلسفه و حکمت، ۱۳۹۱. (<http://www.iptra.ir/vdgcgkqt99q.html#top>)
- کرباسی زاده اصفهانی، علی. نگاهی به زمینه‌ها، اوصاف و پیامدهای مکتب اصفهان، فصلنامه تاریخ فلسفه، سال اول، شماره دوم. ۱۳۸۹.
- کوربن، هانری، ۱۳۷۳، «تاریخ فلسفه اسلامی»، ترجمه: جواد طباطبایی، تهران، انتشارات کویر.
- گالاتتای، اروین، کلان شهرها و هویت اسلامی در جست و جوی بقاء مهدی افشار، دفتر پژوهش‌های فرهنگی تهران، ۱۳۸۳.
- ممتحن، مهدی. امامت و دیدگاه قرآن و اندیشمندان. فصلنامه فدک، سال اول، شماره ۱. ۱۳۸۹.
- نصر، سید حسن. اصل وحدت و معماری، ۱۳۸۶. (<http://www.firooze.com/article-fa-294.html>)
- یوسفی راد، مرتضی. امامت در مقایسه دو رویکرد کلامی و فلسفی. فصلنامه علمی- پژوهش اندیشه نوین سال ۶، شماره ۲۰، ۱۳۸۹.
- Guilamo, A. 2007. Japanese as away to relize growth th: a close-up study on current Japanese measures to nuture and promate environmental technology. Ostersund, Sweden Swedish institute for growth policy studies itps.

دوین کتفانس الکومی اسلامی ایرانی پیشرفت: مناجیم، مہانی و ارکان پیشرفت؛ اردی بہشت ۱۳۹۳

- wirth,E.Die Orientalische Stadt im Islamischen Vorderasien und Nordafrika Band I and II
verlog philipp von Zabern Mainz, A.